

Dr JAŠA ROMANO

JEVREJI JUGOSLAVIJE

1941-1945.

**ŽRTVE GENOCIDA I UČESNICI
NARODNOOSLOBODILAČKOG
RATA**

**Jevreji Jugoslavije 1941 — 1945.
žrtve genocida i učesnici NOR**

U troškovima izdavanja ove publikacije učestvovala
je Republička zajednica nauke Srbije, Beograd.

Urednici

Prof. dr Andrija Gams
Dr Lavoslav Kadelburg

Recenzenti

Prof. dr Đorđe Knežević
Dr Nikola Živković

Lektor

Jugoslava Ševković

t

Tehnički urednik

Mihailo Mirković

Rezime na engleski preveo

Dr Josip Presburger

Nacrt korica

Jovan Ćurčić, akad. slikar

Izdavač: SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA JUGOSLAVIJE
Beograd, 7. Jula 71a

Štampa: SRBOŠTAMPA, Beograd, Dobračina 6–8

Tiraž: 3.000 primeraka

S A D R Ź A J

t

NASELJAVANJE JEVREJA NA TERITORIJI DANAŠNJE JUGOSLAVIJE I RAZVOJ JEVREJSKIH ZAJEDNICA DO 1918. GODINE	5
RAZVOJ RADNIČKOG POKRETA NA TERITORIJAMA DANAŠNJE JUGOSLAVIJE DO 1918. I USLOVI ZA UKLJUČIVANJE JEVREJA U POKRET.	7
STVARANJE JEDINSTVENE JEVREJSKE ZAJEDNICE U JUGOSLAVIJI I NJEN RAZVOJ OD 1918. DO 1941.	10
REVOLUCIONARNI RADNIČKI POKRET U JUGOSLAVIJI IZMEĐU DVA SVETSKA RATA I UKLJUČIVANJE JEVREJA U POKRET.	15
Kratak pregled razvoja KPJ i revolucionarnog radničkog pokreta	15
Uključivanje Jevreja u revolucionarni radnički pokret	19
KAPITULACIJA JUGOSLAVIJE I STRADANJE JUGOSLOVENSКИH JEVREJA	54
Organizacija i sprovođenje protivjevrejskih mera i genocida na teritoriji Jugoslavije	57
I – Teritorije pod nemačkom vojnom upravom – Srbija, Banat i Sandžak	58
1 – Organizacija vojnog i upravnog aparata	58
2 – Organizacija upravnog aparata za »rešenje jevrejskog pitanja«	59
3 – Protivjevrejske mere i način njihovog sprovođenja	61
a – Mere za ekonomsko uništenje Jevreja uključujući i pljačku, kao i uništenje kulturnih i istorijskih vrednosti.	61
b – Mere za psihičko uništenje Jevreja	61
c – Mere za potpuno likvidiranje Jevreja – masovni genocid	69
1 – Sabirni logori	71
2 – Koncentracioni logori	72
3 – Radni logori	84
Osvrt na stradanje Jevreja Banata, Srbije i Sandžaka	85
II – Teritorije pod bugarskom okupacijom – aneksijom	86
III – Teritorije u sastavu Nezavisne Države HRVATSKE	91
A – Hrvatska – Slavonija – Srem	91
a – Mere za ekonomsko uništenje Jevreja	92
b – Mere za psihičko uništenje Jevreja	94
c – Mere za fizičko uništenje Jevreja – genocid	102
1 – Ustaški logori u Hrvatskoj, Slavoniji i Sremu	105
a – Sabirni logori	105
b – Koncentracioni logori	112
2 – Ustaški logori u »Zoni II«.	122
B – Bosna i Hercegovina	124
a – Mere za ekonomsko uništenje Jevreja	124
b – Mere za psihičko uništenje Jevreja	127
c – Mere za fizičko uništenje Jevreja – genocid	129

Sabirni logori u Bosni i Hercegovini129
Kratak osvrt na stradanje Jevreja u NDH133
IV – Teritorije pod italijanskom okupacijom – aneksijom134
1 – Teritorija »Zona I«136
2 – Teritorija »Zona II«139
Logori koje su formirali Italijani za Jevreje u »Zoni I« i »Zoni II«144
a – Logori u »Zoni II«144
b – Logori u »Zoni I«148
Jevrejski logor na Rabu148
3 – Teritorija Crne Gore151
4 – Teritorija Kosovo152
Odnos fašističke Italije prema Jevrejima u prisajedinjenim i okupiranim delovima Jugoslavije154
V – Teritorije pod mađarskom okupacijom – aneksijom: Bačka, Baranja, Međumurje i Prekomurje155
1 – Period od aprila 1941. do marta 1944155
a – Mere za ekonomsko uništenje Jevreja156
b – Mere za psihičko uništenje Jevreja157
c – Mere za fizičko uništenje Jevreja159
Logori u Bačkoj od aprila 1941. do kraja 1943.160
2 – Period od marta 1944. do juna 1944.162
a – Mere za ekonomsko uništenje Jevreja162
b – Mere za psihičko uništenje Jevreja163
c – Mere za fizičko uništenje Jevreja – genocid163
VI – Teritorija Slovenije165
Interniranje i stradanje Jevreja u logorima van Jugoslavije165
a – Logori u Albaniji166
b – Logori u Austriji167
c – Logori u Italiji169
d – Logori u Mađarskoj170
e – Logori u Nemačkoj171
f – Logori u Poljskoj174
g – Zarobljenički logori u Nemačkoj179
Bekstva Jevreja iz logora, zatvora i kažnjeničkih radnih četa188
Angažovanje jevrejskih opština u Jugoslaviji na ublažavanju teških uslova života izbeglica i zatočenika u logorima192
Kratak osvrt o Jevrejima žrtvama fašističkog terora i genocida u Jugoslaviji200
USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE I UKLJUČIVANJE JEVREJA U NARODNOOSLOBODILAČKI RAT200
a – Rad Komunističke partije na organizovanju ustanka i njeno rukovođenje narodnooslobodilačkom borbom202
b – Uključivanje Jevreja u narodnooslobodilački rat204
1 – Uključivanje Jevreja u NOR u 1941. godini204
Banat206

Srbija	208
Bosna i Hercegovina	215
Hrvatska i Slavonija	226
Srem	234
Bačka	236
Međumurje i Prekomurje	262
Slovenija	264
Makedonija	264
Dalmacija	268
a – Uključivanje Jevreja u NOR u »Zoni I«	269
b – Uključivanje Jevreja u NOR u »Zoni II«	272
Hrvatsko primorje	272
Kosovo	273
Sandžak	274
Crna Gora	274
Nepoznata pokrajina	275
Osvrt na uključivanje Jevreja u NOR u 1941. godini	275
Spisak nosilaca Partizanske spomenice 1941. g	276
Spisak Jevreja narodnih heroja Jugoslavije	278
Spisak učesnika u španskom građanskom ratu i u NOR	278
Spisak učesnika u španskom građanskom ratu i u pokretima otpora van Jugoslavije	278
2 – Uključivanje Jevreja od početka 1942. do kraja rata	278
a – Uključivanje u NOR od početka 1942. do septembra 1943.	279
b – Uključivanje u NOR od septembra 1943. do kraja rata	281
Jugoslovenski Jevreji u antifašističkom pokretu van Jugoslavije	286
Jugoslovenski Jevreji u pokretu otpora u logorima i zatvorima	290
a – Pokret otpora u logorima i zatvorima u Jugoslaviji	290
b – Pokret otpora u logorima i zatvorima van Jugoslavije	296
Opšti osvrt o učešću Jevreja Jugoslavije u NOR	302
Spisak učesnika u NOR	307
Registar ličnih imena	513
Izvori i literatura	560
Objašnjenje skraćénica	571
Summary	573
Errata corrige	591

Savez Jevrejskih opština Jugoslavije još odmah, od svoje obnove 1944. godine, postavio je sebi zadatak, i to jedan od najvažnijih, da prikuplja i objavljuje materijal o tragediji jugoslovenskih Jevreja pod nacifašizmom i o njihovom masovnom učešću u herojskoj narodnooslobodilačkoj borbi jugoslovenskih naroda i narodnosti.

O tome je već do sada objavljeno mnogo, ali nedostajao je rad koji bi integralno obuhvatio stradanje i borbu jugoslovenskih Jevreja.

Ova knjiga dra Jaše Romana popunjava tu prazninu. Ona je rezultat njegovog dugogodišnjeg upornog i sistematskog rada.

Autor je u uvodu dao neke napomene, a redaktori koje je imenovao Savez jevrejskih opština Jugoslavije dužni su da istaknu tri momenta.

Prvo, u ovom radu Jevrejima se smatraju ona lica koja su bila, jevrejskog porekla, kao i ona koje je društvena sredina u kojoj su živeli smatrala Jevrejima, bez obzira na njihovo lično opredeljenje.

Drugo, razumljivo je da knjiga ovakve vrste, čak i ako bi autor mogao da dode do potpunijih izvora nego do kojih se moglo doći, nužno sadrži određene činjenične nepotpunosti.

Izdavač će nastojati da na prikladan način objavi eventualne dopune i ispravke.

Treće, istraživanje, prikupljanje grade i objavljivanje ove knjige omogućeno je finansijskom pomoći Samoupravne interesne zajednice za kulturu SR Srbije i Memorijalne fondacije za jevrejsku kulturu.

Redakcija

Kao jedan od malog broja preživelih pripadnika jevrejske zajednice u Jugoslaviji osećao sam obavezu da pripremim ovaj rad koji obuhvata period od 1941. do 1945. godine, taj najtragičniji i najmračniji period u istoriji te zajednice; period u kome je zbog nacističko-rasističke »ideologije« stradalo četiri petine jugoslovenskih Jevreja.

Jevrejska zajednica u Jugoslaviji bila je između dva svetska rata u stalnom usponu i razvoju. To se ogledalo ne samo u povećanju brojnog stanja, već i u aktivnom uključivanju Jevreja u društveni, privredni, kulturni, prosvetni i naučni život u okviru cele jugoslovenske zajednice. Jugoslovenski Jevreji dali su značajan doprinos u svim oblastima života, ali je proces njihovog daljnog razvoja naglo prekinut okupacijom Jugoslavije, i nacističkim genocidom nad jugoslovenskim Jevrejima.

U knjizi se daje kratak, dokumentovani prikaz kataklizme kroz koju su prošli pripadnici jevrejske zajednice Jugoslavije u toku drugog svetskog rata i ukazuje na specifičnosti nacističkog genocida izvršenog u Jugoslaviji nad Jevrejima, zbog kojih je proces uništavanja Jevreja u Jugoslaviji dobio tako masovan karakter. U progonu i uništavanju Jevreja, pored Trećeg Rajha, učestvovala su i države koje su, kao saveznici Rajha, izvršile upad u Jugoslaviju u aprilskom ratu 1941. godine (Mađarska, Bugarska, Italija), kao i brojni domaći izdajnici (ustaše, folksdojčeri, ljotićevci, nedićevci, četnici, balisti). Začelo bi se mnogo više Jevreja spasio da kvistlinški i satelitski saradnici, odnosno domaći izdajnici, nisu saradivali sa Trećim Rajhom u uništavanju Jevreja u Jugoslaviji.

Međutim, u istoriji jevrejske zajednice Jugoslavije iz toga perioda ima i svetlih stranica iz kojih se vidi da jugoslovenski Jevreji nisu pasivno čekali da budu uništeni. Znatno broj uključio se u otpor i borbu protiv okupatora u okviru opšteg otpora jugoslovenskih naroda i narodnosti, uključujući se u narodno-oslobodilački rat. To uključivanje nije bilo slučajno, već je u tome odlučujuću ulogu odigrao faktor svesti. U prilog tome govore i podaci o velikom broju Jevreja uključenih u revolucionarni radnički i napredni omladinski pokret do drugog svetskog rata. Broj učesnika Jevreja u narodno-oslobodilačkom ratu bio bi začelo još i znatno veći da okupatori i njihovi pomagači nisu preduzeli niz mera u cilju sprečavanja njihovog odlaska u partizane, odnosno da je organizovani otpor i narodnooslobodilački rat bio počeo odmah posle okupacije zemlje. Okupatori i njihovi pomagači su, naime, u prvih nekoliko meseci okupacije, između aprila i jula meseca 1941. godine, odveli veliki broj, naročito mladih i sposobnih muškaraca na prinudne radove odnosno gubilišta. No i pored toga broj Jevreja uključenih u narodnooslobodilačku borbu bio je dosta veliki. U toj borbi oni su dali veliki dopri-

4 J. Romano

nos za pobjedu pravedne stvari uz značajne žrtve, jer je jedna trećina svih uključenih stradala u borbi.

Prikupljanje podataka o Jevrejima koji su učestvovali u narodnooslobodilačkom ratu predstavljalo je vrlo težak zadatak, budući da su izvori iz kojih su mogli da se crpe podaci bili vrlo oskudni, a od preživelih Jevreja nisu se mogli dobiti iscrpniji podaci jer su sećanja u toku proteklih skoro četrdeset godina izbledela. Ali i uzasve teškoće, prikupljeni podaci pokazuju da je oko 4.600 Jevreja učestvovalo u narodnooslobodilačkom ratu.

Vrlo je verovatno da će čitaoci naići na nepotpune i netačne podatke o pojedinim učesnicima u borbi, baš zbog oskudnih izvora sa kojima se raspolagalo. Zato će autor biti zahvalan ako mu se stave na raspolaganje dopune ili ispravke.

Međutim, činjenica što je uspelo da se bar približno utvrdi broj Jevreja u narodnooslobodilačkom ratu ima veliki značaj, naročito i zbog toga što do sada kompletnih podataka o tome nije bilo.

Jevreji Jugoslavije, učesnici narodnooslobodilačkog rata ispisali su svetle stranice u istoriji svoje zajednice.

Dr sci. Jaša Romano

NASELJAVANJE JEVREJA NA TERITORIJI DANAŠNJE JUGOSLAVIJE I RAZVOJ JEVREJSKIH ZAJEDNICA DO 1918. GODINE

POJEDINE delove teritorije današnje Jugoslavije prvi Jevreji naselili su pre 2.000 godina. Već u III veku postojala je u Solinu (Dalmacija) veća jevrejska zajednica iz kojeg su se Jevreji 641. godine iselili, nakon što su Avari mesto razorili. Najvećim delom iselili su se u Split.

O postojanju veće jevrejske zjednice i u mestu Stobi (Makedonija) govore iskopine ruševina jevrejskog hrama iz IV veka.

Prvi podaci o naseljavanju Jevreja u Srbiji, odnosno u Beogradu potiču iz 950. godine. Postoji podatak da su 1250. godine dobili odobrenje za prodaju soli. Sem toga, u Hrisovulji cara Dušana (1354) se vidi, da je u to vreme bilo Jevreja u Srbiji.¹ Sredinom XVII veka u Beogradu je živelo oko 800, a početkom XIX veka oko 1.000 Jevreja.² Iz prvog zvaničnog popisa stanovništva u Srbiji 1845. godine, vidi se, da je u Beogradu živelo 1.087 Jevreja. Do naglog povećanja njihovog broja došlo je u drugoj polovini XIX veka, i to ne samo u Beogradu već i u nekim drugim mestima Srbije.

U nekim mestima Hrvatske izvestan broj Jevreja živeo je još pre dolaska Slovena. 1 pored mnogobrojnih protivjevrejskih mera oni su se na toj teritoriji održali do 1526. godine, kada je izdata naredba o njihovom proterivanju iz Hrvatske. Tek u drugoj polovini XVIII veka bilo je dozvoljeno Jevrejima da se ponovo naseljavaju, uz izvesna ograničenja u pogledu mesta nastanjivanja kao i vrste zanimanja. Do masovnijeg useljavanja došlo je posle donošenja Uredbe o emancipaciji Jevreja u Hrvatskoj i Slavoniji iz 1873. godine. Dok je 1840. godine bilo 9.947 Jevreja,³ njihov broj se 1880. povećao na 17.261, a 1900. na 20.032.⁴

U Sloveniji je bilo Jevreja već u IX veku, ali do masovnijeg useljavanja došlo je u XII veku. Najbrojnija jevrejska zajednica bila je u Mariboru, koja je imala svoj hram, teološku školu, ritualno kupatilo, groblje i dr.⁵ Manji broj Jevreja je bio nastanjen u Ljubljani, Ptuju i Radgoni. Međutim, naređenjem cara Maksimiliana I (1496) Jevreji su proterani sa teritorije Slovenije.⁶ Krajem XVIII veka se ponovo doseljavaju, ali u malom broju. Nešto više ih se nastanilo u Murskoj Soboti i Lendavi.

¹ I Šlang, *Jevreji u Beogradu*, Beograd 1926.

² V. Vinaver, *Jevreji u Srbiji početkom XX veka*, *Jevrejski almanah 1955–1956*, str. 28.

³ *Statistički ljetopis za 1874. godinu*. Zagreb 1876.

⁴ *Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije I*, Zagreb 1905. I II, Zagreb 1906.

⁵ Milica Detoni, *Mariborski geto*, *Jevrejski almanah 1957–1958*, str. 72.

⁶ F. Grünwald, Mušl Fium, *Jevrejin sa Rijeke*, *Jevrejski almanah 1959–1960*, str. 54.

6 J. Romano

Pomenuto je da je već u III veku postojala u Dalmaciji, tj. u Solinu brojnija jevrejska zajednica, koja je raseljena 641. godine. Od XVI veka došlo je do masovnijeg naseljavanja Jevreja na toj teritoriji, naročito u Splitu i Dubrovniku. To su bili Jevreji koji su krajem XV veka proterani iz Španije.

Nakon proterivanja iz Španije, izvestan broj Jevreja se naselio u Bosni i Hercegovini. U prvo vreme su se nastanili u Sarajevu, gde postoji sačuvan nadgrobni spomenik jednog Jevrejina sa početka XVI veka. Prema nekim podacima, već 1541. godine bilo je u Sarajevu 40 trgovaca Jevreja. Počev od druge polovine XIX veka, Jevreji iz Sarajeva odlaze i u druga mesta Bosne i Hercegovine, a sem toga u tom periodu otpočeo je i proces useljavanja u Bosnu i Hercegovinu i Jevreja iz zemalja zapadne i severne Evrope (ovi se nazivaju aškenazi, a Jevreji doseljeni iz Španije sefardi). U Bosni i Hercegovini je bilo 1879. godine oko 3.500, 1885. oko 5.800, 1895. oko 8.200, a 1910. godine 11.868 Jevreja.⁷

Iskopine ruševina jevrejskog hrama u Stobiju iz IV veka, govore da je u Makedoniji bilo Jevreja već u starom veku. U srednjem veku postojale su brojnije jevrejske zajednice u Bitolju, Skoplju, Ohridu i Strugi, od kojih su se održale samo one u Bitolju i Skoplju. Od druge polovine XIX veka Jevreji se nastanjuju i u Štipu. Krajem XIX veka u Bitolju živi oko 6.000 Jevreja.⁸

Jevreji se u Bačkoj prvi put pominju u XVI veku, ali je njihov broj u to vreme vrlo mali, s obzirom na mere koje je propisao mađarski Zemaljski sabor 1595. godine, a koje su se odnosile na ograničenje slobodnog nastanjivanja Jevreja, kao i na plaćanje posebnog »jevrejskog poreza«. Prvi Jevreji koji su došli u Bačku nastanili su se u okolini Petrovaradina. U sačuvanoj dokumentaciji se Jevreji u Novom Sadu prvi put pominju 1693. godine, a u Somboru 1735. godine. Iz zvaničnog popisa stanovništva Bačke se vidi, da je 1736. godine živelo u Novom Sadu 15, Somboru 3 i u Sivcu 1 jevrejska porodica. Godine 1737. izdata je dozvola jednom Jevrejину da se useli u Suboticu.

Nakon poraza Austrije u ratu sa Turcima 1740. godine, došlo je do znatnijeg povećanja broja Jevreja u Bačkoj njihovim doseljavanjem iz Beograda. Krajem XVIII veka došlo je do nastanjivanja Jevreja i u drugim mestima Bačke. Sredinom XIX veka bilo je u Somboru 284, Novom Sadu 1.320, Subotici 650, Senti 1.326 Jevreja, a krajem XIX veka bilo je u celoj Bačkoj 19.115 Jevreja.⁹

Doseljavanje Jevreja u Baranju otpočelo je sredinom XVIII veka. Krajem veka u Dardi je bilo 146 Jevreja.¹⁰

⁷ T. Kruševac, *Društvene promene kod bosanskih Jevreja za autsrijskog vremena, Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1966, str. 77 (u daljem tekstu Spomenica 400 godina).

⁸ D. Levi, *Regionalna jevrejska zajednica do 1918, Spomenica Saveza jevrejskih opština 1919–1969*, Beograd 1969, str. 8.

⁹ L. Fišer, *Jevrejstvo Bačke, Jevrejski almanah 1955–1956*, str. 86.

¹⁰ J. Svajcer, *Kretanje brojnog stanja prve verske opštine u županiji Baranja – u Dardi, Jevrejski almanah 1965–1967*, str. 72.

Do nastanjivanja Jevreja u Banatu došlo je istovremeno kada i u Bačkoj. Sredinom XIX veka bilo je u Bečkerek (Zrenjanin) 644, Kikindi 704 i u Vršcu 267 Jevreja.

Prema zvaničnom popisu stanovništva koje je izvršeno 1921. godine u novostvorenoj državi Srba Hrvata i Slovenaca (SHS) bilo je 64.753 Jevreja (u Srbiji 6.112, današnjoj Makedoniji, Kosovu i Sandžaku 5.702, Bosni i Hercegovini 12.031, Hrvatskoj i Slavoniji 20.562, Bačkoj, Baranji i Banatu 12.069, Dalmaciji 314, Sloveniji, Međumurju i Prekomurju 946, Crnoj Gori 17 Jevreja).¹¹ Međutim, prema statističkim podacima, dobijenim anketom koju je sproveo Savez rabina Jugoslavije 1924. godine, broj Jevreja je iznosio 73.266, tj. oko 9.000 više nego što je navedeno u ranije pomenutim državnim statističkim podacima. Iz sledećeg pregleda se vide brojčane razlike između ta dva statistička podatka po pokrajinama koje su ušle u sastav SHS:

pokrajina	broj Jevreja prema popisu	
	državnom	Saveza rabina
Srbija	6.112	7.800
Makedonija, Kosovo, Sandžak	5.702	6.218
Bosna i Hercegovina	12.031	13.701
Hrvatska i Slavonija	20.562	21.810
Bačka, Banat, Baranja	19.069	21.349
Dalmacija	314	412
Slovenija, Međumurje, Prekomurje	946	1.959
Crna Gora	17	17
	Svega	64.753
		73.266

Pretpostavlja se da su podaci Saveza rabina Jugoslavije o broju Jevreja u pojedinim pokrajinama verodostojniji, što se može zaključiti na osnovu broja Jevreja u Jugoslaviji pred drugi svetski rat, o čemu će kasnije biti govora.

Sve do spajanja navedenih pokrajina u jedinstvenu državu SHS, nisu postojali uslovi za tešnju saradnju njihovih jevrejskih zajednica. Svaka od tih zajednica se u kulturnom, prosvetnom i ekonomskom pogledu razvijala pod specifičnim uslovima karakterističnim za svaku od navedenih pokrajina.

RAZVOJ RADNIČKOG POKRETA NA TERITORIJI DANAŠNJE JUGOSLAVIJE DO 1918. I USLOVI ZA UKLJUČIVANJE JEVREJA U POKRET

Politička rascepanost teritorije današnje Jugoslavije do kraja prvog svetskog rata, kao i privredna zaostalost, usloveli su kasniju pojavu radničke klase i radnič-

¹¹ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. I 1921. godine, Sarajevo 1932. Jevrejski almanah za 5686. godinu (1925), str. 286.

8 J. Romano

kog pokreta no što je to bio slučaj u zemljama zapadne Evrope. Na teritoriji današnje Jugoslavije postojali su sredinom XIX veka isključivo zanatski radnici, dok je do pojave industrijskih radnika došlo nešto kasnije. Prema tome, zanatski radnici su predstavljali prve začetke radničke klase i oni su bili prvi, koji su prihvatili socijalističku ideologiju. Oni su bili i osnivači prvih radničkih organizacija, koje u to vreme još nisu imale politički karakter. To su bile organizacije za uzajamno pomažanje, bolesničke blagajne, radnička prosvetna udruženja, itd. Krajem XIX veka, te organizacije prerastaju postepeno u sindikalne i političke organizacije. Taj proces prerastanja nije se odvijao istim intenzitetom niti istovremeno u svim pokrajinama današnje Jugoslavije. U procesu prerastanja odlučujuću ulogu odigrala je pojava industrijskih radnika, kao i stepen uticaja radničkih pokreta industrijski razvijenijih zemalja zapadne Evrope. Zahvaljujući tome, krajem XIX i početkom XX veka usledio je proces osnivanja prvih sindikalnih organizacija, kao i socijaldemokratskih stranaka u pokrajinama današnje Jugoslavije.

U prve strukovne sindikalne organizacije i socijaldemokratske partije, bio je uključen i manji broj Jevreja.

U Osijeku su godine 1892. bili članovi strukovne sindikalne organizacije sledeći Jevreji: Samuel Fišer, Moric Vavra i Leopold Goldštajn, dok su u osnivanju Okružne bolesničke blagajne učestvovali Hugo Bošković, Geza Švarc i Moric Vajs (1893). Godine 1894. došlo je u Osijeku do osnivanja Socijaldemokratske stranke, a jedan od osnivača bio je Robert Simon, bravar. Među prvim članovima te stranke bili su i Leopold Fridman (koji je 1880. bio blagajnik Obrtničko-radničkog društva), Moric Vajs, Muki Vajs, Josip Najman i Samuel Fišer. Pred kraj prvog svetskog rata članovi te stranke su bili i Lavoslav Kraus, Ladislav Kraus i Alfred Vajs.¹³

Prvi Jevrejin učlanjen u strukovni sindikat u Beogradu bio je Josif Anaf koji je 1896. bio član Družine tipografskih radnika.¹⁴ U Socijaldemokratsku stranku Srbije (osnovana 1903) bili su uključeni sledeći Jevreji: Samuilo Kavison i Avram Koen (Aleksandar Popović), a nešto kasnije Izrael Tajtacak i Sofija Levi, dok su se pred prvi svetski rat učlanili Alkon Gerasi, Jaša Altarac i Mika Benvenisti (električar).¹⁵

Značajnu ulogu u sindikalnom pokretu Srbije odigrala je Sofija Levi, tekstilna radnica iz Beograda. Godine 1908. izabrana je za člana uprave Saveza tekstilnih i ostalih fabričkih radnika, a 1910. učestvovala je kao delegat sindikalne organizacije *Palilula* na VIII kongresu Socijaldemokratske stranke Srbije. Na tom kongresu osnovan je Sekretarijat žena socijaldemokrata, prva politička organizacija u Srbiji. Sofija Levi izabrana je za sekretara organizacije i aktivno je saradivala u listu te organizacije *Jednakost*. Godine 1919. bila je član Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) i izabrana za člana Sekretarijata žena komunista. Na Vukovarskom kongresu KPJ izjasnila se kao »centrumaš« i isključena je iz Partije, posle

¹³ I. Mažuran, *Grada o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867–1894*, Osijek 1967.

¹⁴ M. Topalović, *Hronologija radničkog pokreta u Srbiji I (do 1919)*, Beograd 1934, str. 46.

¹⁵ Ibidem, str. 206.

9 J. Romano

čega se pasivizirala i živela u Krupnju (ubijena od Nemaca 1942. u logoru na Sajmištu).

Pored Sofije Levi, aktivnu ulogu u sindikalnom pokretu odigrala je i Žanka Levi, krojačka radnica, koja je 1908. izabrana za člana uprave Saveta krojačkih radnika.¹⁶

Socijalna struktura Jevreja u Bosni i Hercegovini, prvenstveno u Sarajevu, gde je živelo oko 80% jevrejskog življa te pokrajine, uslovalo je uključivanje većeg broja Jevreja u sindikalni pokret, kao i u Socijaldemokratsku stranku.

Proces stvaranja sindikalnih organizacija u Bosni i Hercegovini otpočeo je 1905. godine. Te godine osnovan je i Glavni radnički savez za Bil-I, odnosno sindikalne centrale. Jedan od osnivača Glavnog sindikalnog saveza bio je Mair Levi, krojački radnik. U rukovodstvima raznih strukovnih sindikata u Sarajevu bili su uključeni i sledeći Jevreji: Moric Švarchadt, Juda Atijas, David Abinun, Nahman Ovadija, a u upravi Saveza trgovačkih nameštenika: Abraham E. Levi, David Abinun i dr. I u upravama raznih radničkih udruženja nalazio se izvestan broj Jevreja. Tako su npr. u upravi Radničkog kulturnog društva, koje je osnovano 1908. bili: Leon Atijas, Nahman Ovadija, Hinko Švarc, Hugo Cveher i dr.

Godine 1911. bilo je u sindikatu 6.068 članova, među kojima 166 radnika Jevreja, što u odnosu na broj jevrejskog stanovništva predstavlja visoki procenat.

U Socijaldemokratskoj stranci BiH (osnovana 1909) najaktivniji su bili i sledeći Jevreji: Izrael Gaon i Solomon Montiljo. Značajnu ulogu u procesu dalje organizacije Socijaldemokratske stranke BiH odigrao je dr Milan (Moise) Zon, koji je došao iz Poljske 1917. u Sarajevo kao izgrađeni socijalista. Početkom 1918. izabran je za člana Mesnog odbora i člana Glavnog odbora Socijaldemokratske stranke BiH. On je 1919. učestvovao kao delegat stranke na Kongresu ujedinjenja u Beogradu, na kojem je izabran za člana Centralnog veća novoosnovane Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista). Na tom Kongresu učestvovao je, zajedno sa Đurom Đakovićem i Natanom Ovadijom, kao delegat Saveza metalških radnika BiH.¹⁷

Radnički pokret u Vojvodini razvijao se u sklopu radničkog pokreta Mađarske. Međutim, u radnički pokret Vojvodine bio je uključen neznatan broj Jevreja, od kojih su bili naročito aktivni Deže Đeđeši i Hugo Singer, obojica iz Sombora. Đeđeši je rukovodio Bolesničkom blagajnom, dok je Singer bio jedan od prvih članova Socijaldemokratske partije. U njegovoj kafani je 1919. godine bilo sedište Mesnog veća Partije, koje je 1920. rukovodilo štrajkom železničara. Zbog toga je Singer uhapšen i, posle zlostavljanja na policiji, proteran iz Sombora. Pred kraj prvog svet-

¹⁶ Stanka Dević-Ubavić, *Srpska Socijaldemokratska partija i ženski pokret u Srbiji 1903–1914. g. Tokovi revolucije I*. Beograd 1967, str. 220, 224, 230, 239.

¹⁷ M. Finci, *U avangardi društvenog progressa, Spomenica 400 godina*, Sarajevo 1966, str. 194–195.

10 J. Romano

skog rata, kao članovi Socijaldemokratske stranke u Vojvodini pominju se sledeći Jevreji: Andrija Deak, Mihajlo Reves, Abraham Vince i Ladislav Nađ.¹⁸

U Socijaldemokratsku stranku Dalmacije bili su, pred kraj prvog svetskog rata učlanjeni sledeći Jevreji: Moric Finci, Rahela Kabiljo, David Pinto i dr. Policija ih je kao pripadnike te stranke proterala iz Splita.

Kao reakcija na zulume i pljačku turskih vlasti u Makedoniji, došlo je 1893. godine, do osnivanja progresivne organizacije *Vnatrešna makedonska revolucionarna organizacija* (VMRO) u Solunu. U toj organizaciji je 1896. bilo 20 bitoljskih Jevreja, dok je oko 200 jevrejskih porodica pomagalo pokret prebacivanjem oružja iz Grčke, davanjem sredstava i skrivanjem rukovodilaca organizacije (Goce Delčev, Dame Gruev, Goce Petrov, Pera Tošev i dr.).

U llandenskom ustanku 1903, bilo je u redovima ustanika i Jevreja, koji su najvećim delom izginuli u borbi sa Turcima. Među borcima Jevrejima istakao se Rafael M. Kamhi, koji je, pod imenom Skender-beg, bio vođa jedne ustaničke grupe u četi vojvode Luke Gerova.¹⁹

Godine 1910. osnovana je u Solunu Socijaldemokratska stranka Makedonije. U vezi s njenim osnivanjem značajnu ulogu je odigrala Socijalistička jevrejska grupa u Solunu, na čijem čelu je stajao Avram Benarojo. Na tom osnivačkom sastanku postojala je jaka grupa koja je bila protiv osnivanja samostalne Socijaldemokratske stranke Makedonije. Zahvaljujući zalaganju Socijalističke jevrejske grupe, koja je ukazala na postojanje određenih specifičnosti u Makedoniji, došlo je do osnivanja samostalne Socijaldemokratske partije Makedonije.²⁰

Na osnovu iznetih podataka može se zaključiti, da na teritorijama koje su ušle u sastav SHS, nije bilo masovnijeg uključivanja Jevreja u radnički pokret, odnosno u socijaldemokratske partije do prvog svetskog rata, sem u Bosni i Hercegovini. Međutim, među uključenima bilo je istaknutih pobornika socijalističke ideologije, koji su i u novostvorenoj državi SHS produžili sa revolucionarnim radom.

STVARANJE JEDINSTVENE JEVREJSKE ZAJEDNICE U JUGOSLAVIJI I NJEN RAZVOJ OD 1918 DO 1941.

U novoformiranoj državi SHS bili su stvoreni i uslovi za postojanje jedinstvene jevrejske zajednice, a u vezi s tim, i jedinstvene jevrejske organizacije, koja bi objedinjavala rad jevrejskih zajednica. Na čelu jevrejske zajednice stajala je orga-

¹⁸ M. Beljanski, *Hronika o radničkom pokretu i KPJ u Somboru i okolini 1918–1941*, Sombor 1968.

¹⁹ A. Matkovski, *Tragedijata na Evreite od Makedonija*, Skopje 1962, str. 22.

²⁰ D. Konstantinov, *Bitoljski Jevreji i VMRO, Jevrejski almanah 1963–1964*, s. 92–95.

²⁰ J. Marjanović, *Nastanak i razvitak radničkog pokreta u Jugoslovenskim zemljama do prvog svetskog rata*, Beograd 1958.

11 J. Romano

nizacija – Savez jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije. Savez je odigrao značajnu ulogu u borbi za ostvarivanje punih građanskih prava i slobode Jevreja, a posebno u suzbijanju izvesnih antisemitskih ispada, koji su se javili prvih godina po osnivanju države SHS, kao i u godinama pred drugi svetski rat. Prvih godina po stvaranju države SHS došlo je do pojava izvesnih protivjevrejskih akcija od strane nacionalističkih grupa, a delom i od tadašnjeg državnog režima. Savez je uspeo preko nadležnih organa da spreči dalje širenje tih akcija. U tim nastojanjima Savez nije bio usamljen, jer je i Komunistička partija Jugoslavije odlučno ustala protiv antisemitskih ispada. Tako je Mesni komitet KPJ Beograd organizovao 23. septembra 1920, protestni miting protiv antisemitskih pojava na kome su govorili Miloš Trebinjac, Moša Pijade i Mika Benvenisti (električar).²¹

Nakon toga usledio je period relativno mirnog razvoja jevrejske zajednice u Jugoslaviji, sve do pojave nacizma u Nemačkoj i prodiranja njegove ideologije u Jugoslaviju. U tom periodu mirnog razvoja jevrejske zajednice, došlo je u svim mestima u kojima je živeo veći broj Jevreja, do osnivanja raznih organizacija i društava: kulturnih, prosvetnih, dobrotvornih, sportskih, radničkih, itd. Sve te organizacije, odnosno udruženja imala su, više ili manje, jevrejsko nacionalno obeležje. To je bio jedan od razloga što je u prvim godinama posle prvog svetskog rata, manji broj Jevreja bio uključen u revolucionarni radnički pokret. Ali, među uključenima bilo je istaknutih revolucionara, prvenstveno iz redova članova bivših socijaldemokratskih partija i sindikalnih organizacija.

Broj Jevreja-pripadnika revolucionarnog radničkog pokreta postepeno se povećavao do 1930. godine, kada je usledio proces njihovog masovnijeg uključivanja u revolucionarni radnički pokret iz sledećih razloga:

- teška ekonomska situacija u zemlji u vezi sa svetskom ekonomskom krizom 30-tih godina pogodila je i veći broj Jevreja, naročito sitne trgovce i zanatlije;
- revolucionarni program Komunističke partije Jugoslavije – borba protiv skupoće, nezaposlenosti, diktature, prodora fašizma, pravilno rešenje nacionalnog pitanja – imalo je jak uticaj i na Jevreje, a posebno na jevrejsku radničku i studentsku omladinu;
- pojava nacističke ideologije, koja je bila prvenstveno uperena protiv Jevreja, a protiv koje je KPJ povelu odlučujuću borbu, uslovilo je masovnije uključivanje Jevreja u napredni i revolucionarni radnički pokret.

Prodiranje nacističke ideologije u Jugoslaviju dovelo je do aktiviranja profašističkih organizacija (Ijotičevska, Hodžerina i dr.), koje su prihvatile rasističke protivjevrejske mere i putem desničarske štampe otpočele s otvorenim napadima na Jevreje. Rad profašističkih organizacija bio je omogućen i stavom samog državnog režima,

²¹ S. Mirnić, M. Petrović, Desanka Petrović, Milica Damjanović, *Hronologija radničkog pokreta u Srbiji II (1919–1941)*, Beograd 1969, str. 53.

12 J. Romano

posebno vlade Milana Stojadinovića i vlade Cvetković-Maček, koje su se sve više priklanjale nacističkoj Nemačkoj, napuštajući dotadašnje demokratske saveznike. Pod sve većim političkim i ekonomskim pritiscima nacističke Nemačke, jugoslovenska vlada dozvolila je neometani rad domaćih Nemaca-folksdojčera, koji su putem svoje štampe («Erwache») i raznih protivjevrejskih brošura otvoreno propovedali rasnu i versku mržnju, pozivajući i na primenu genocida protiv Jevreja. Istim stopama pošla je i domaća desničarska štampa, koju je finansirao Treći Rajh.

Pod pritiskom Trećeg Rajha, vlada Cvetković-Maček otpočela je sa propisivanjem i protivjevrejskih mera:

Jedna od prvih mera koje je pomenuta vlada preduzela bila je otežavanje pa i sprečavanje ulaska jevrejskih izbeglica iz zemalja zapadne Evrope, koje je Treći Rajh okupirao, i koje su u Jugoslaviji tražile spas od nacističkih progona i zverstava. Nekoliko hiljada jevrejskih izbeglica koje su uspele da prebegnu u Jugoslaviju, bile su konfinirane u manjim mestima s tim, što se je Savez jevrejskih veroispovednih opština morao da brine o njihovom izdržavanju.

5. oktobra 1940. izdata je pod brojem 1322 »Uredba o merama koje se odnose na Jevreje u pogledu obavljanja radnja sa produktima ljudske ishrane«. Uredbom je bilo zabranjeno Jevrejima da vode radnje sa namirnicama za ljudsku ishranu na veliko, a u industrijskim preduzećima sa proizvodima ljudske ishrane, čiji su vlasnici Jevreji, postavljeni su komesari;

5. oktobra 1940. pod brojem 1323, objavljena je »Uredba o upisu lica jevrejskog porekla za učenike univerziteta, visokih škola u rangu univerziteta, viših, srednjih, učiteljskih i drugih škola«. Tom Uredbom zaveden je za Jevreje »numerus clausus«. Broj upisanih Jevreja morao je da bude u srazmeri broja Jevreja prema broju stanovnika ostalih narodnosti.²²

Ali, i pre donošenja napred navedenih uredbi, primenjivane su izvesne diskriminacione mere prema Jevrejima, iako za to nisu postojala zvanična naređenja: ograničenje zapošljavanja Jevreja u državnim i banovinskim službama, postavljenja za nastavno osoblje na univerzitetima, napredovanje u jugoslovenskoj vojsci dalje od čina pukovnika i dr.

Protiv navedenih uredbi odlučno je ustala Komunistička partija Jugoslavije, kao i napredne narodne mase. Beogradski srednjoškolski izdali su početkom školske 1940/41. godine letak u kome se navodi: »Doneta je uredba kojom se našim drugovima, jevrejskim đacima otima pravo školovanja. Ovaj udar na prava mladih i slobodu nauke uobičajena je mera nasilničkog režima ..,«. ²³ Komitet SKOJ-a u Kikindi je takođe objavio proglas protiv uredbi o ograničenju školovanja jevrejske omladine, a sličnih protesta je bilo i u drugim mestima Jugoslavije.

Službene novine. 5. X 1940.

²³ B. Sakota, *Beogradska srednjoškolska omladina pred drugi svetski rat, Godišnjak grada Beograda VI*, Beograd 1959.

Ove protivjevrejske mere, koje je propisao i sprovodio tadašnji državni režim, bile su uvod u protivjevrejske mere koje su nacisti i njihovi sateliti dosledno sproveli u periodu 1941–1945. i koje su se završile masovnim genocidom.

Jevrejska zajednica u Jugoslaviji je, i pored izvesnih antisemitskih ispada, pokazala vidan napredak u svom razvoju sve do 1940. godine. Jevreji su uzeli znatnog učešća u kulturnoj, prosvetnoj, ekonomskoj, naučnoj i drugim oblastima stvaranja. Došlo je i do znatnijeg povećanja broja Jevreja, ali ne postoje tačni podaci koliko je to povećanje iznosilo od 1919. do 1941. godine. Prema podacima Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije, u 1940. godini je bilo 66.843 Jevreja. Međutim, u članku »Jugoslovenski Jevreji u svetlosti statistike« dr Eduarda Mosbahera navodi se, da je te godine bilo 71.347 Jevreja.²⁴ Postavlja se pitanje otkuda tolike brojčane razlike? Moguća pretpostavka je, da su u podacima Saveza izostavljeni oni Jevreji, koji nisu plaćali članarinu nadležnim jevrejskim opštinama (siromašni), kao i oni koji nisu hteli da budu članovi. Na osnovu sprovedenih istraživanja (iako se nije raspolagalo potpunom dokumentacijom), broj Jevreja u Jugoslaviji pred drugi svetski rat bio je veći od broja koji je naveo Mosbaher. Podaci o broju Jevreja koje je naveo Savez ne mogu se smatrati verodostojnim, što se vidi iz nekoliko sledećih upoređenja:

– prema podacima Saveza, u Makedoniji je 1940. godine bilo 6.550 Jevreja. Međutim, iz sačuvane dokumentacije, koja se nalazi u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu, vidi se da su Nemci marta 1943, odveli u logor u Treblinki 7.315 Jevreja, dok je 447 uspelo blagovremeno da se skloni. Prema tome, u Makedoniji je bilo pred rat 7.762 Jevreja;²⁵

– u podacima Saveza se navodi, da je u Hrvatskoj, Slavoniji i Sremu bilo 18.345 Jevreja. Međutim, u knjizi *Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj* (Zagreb 1969) navodi se da je bilo oko 25.000, od kojih je oko 21.000 stradalo kao žrtve fašističkog terora;

– u podacima Saveza stoji, da je u Zagrebu bilo 9.467 Jevreja. Međutim, u izveštaju Komisije za ispitivanje ratnih zločina navedeno je, da je preko 8.000 stradalo kao žrtve fašističkog terora, dok je utvrđeno da je drugi svetski rat preživelo oko 3.000. Prema tome, u Zagrebu je do rata živelo preko 11.000 Jevreja;²⁶

– za Banat se navodi da je bilo 3.215 Jevreja, dok ih je prema drugim podacima bilo oko 4.200;

– prema podacima Saveza, Beograd je imao 10.388 Jevreja. Međutim, maja 1941, izvršili su Nemci popis beogradskih Jevreja i tom prilikom je registrovano 9.145 lica. Prema podacima prikupljenim posle rata utvrđeno je, da oko 2.000 Jevreja

²⁴ Jevrejski narodni kalendar za 5701. g. 11940–1941],

²⁵ A. Matkovski, *Tragedijata na Bvrite od Makedonija*, Skopje 1962, str. 21.

²⁶ Doki/mentat neregistrovan u Arhivu Hrvatske u Zagrebu.

14 J. Romano

nije registrovano (prebegli iz Beograda, stupili u NOV, bili u zarobljeničkim logorima, ili su se skrivali). Na osnovu toga se može zaključiti, da je u Beogradu pred drugi svetski rat bilo oko 11.500 Jevreja;

– za Sarajevo se navodi u podacima Saveza, da je imalo pred rat 8.114 Jevreja. Taj broj nije ni približno tačan, jer se iz popisa žrtava fašističkog terora, koji je 1967. godine sačinio Odbor za izgradnju spomen-parka vidi, da je stradalo oko 7.600 Jevreja. Sem toga, oko 900 je bilo uključeno u NOR, a oko 1.500 je uspjelo da prebegne i preživi rat. Prema tome, do kraja rata je živjelo u Sarajevu preko 10.000 Jevreja;²⁷

– za Sombor se navodi da je imao oko 950 Jevreja. Međutim, utvrđeno je, da je toliko stradalo kao žrtve fašističkog terora, a da je oko 300 preživjelo rat.²⁸

Ovo su samo neka od većih brojčanih neslaganja između podataka Saveza iz 1940. godine i podataka do kojih se došlo na osnovu sačuvane dokumentacije i posleratnih publikacija. Prema podacima, naknadno prikupljenim, broj Jevreja u pojedinim pokrajinama pred drugi svetski rat, bio je sledeći:

Bosna i Hercegovina	oko	14.500
Srbija	oko	12.500
Hrvatska, Slavonija, Srem	oko	25.000
Bačka, Baranja	oko	16.000
Banat	oko	4.200
Slovenija, Međumurje	oko	1.000
Kosovo	oko	550
Sandžak, Dalmacija, Crna Gora	oko	730
Makedonija		7.762
		Svega oko: 82.242

Iako postoje veće brojčane razlike između podataka Saveza i podataka do kojih smo došli, realnija je pretpostavka da je, pred drugi svetski rat bilo oko 82.000 Jevreja, a tome u prilog govore i sledeći podaci: drugi svetski rat je preživjelo oko 15.000 Jevreja; oko 1.300 je stradalo u NOR; 65.500 je stradalo kao žrtve fašističkog terora.

Pred drugi svetski rat u Jugoslaviji je bilo 117 jevrejskih verskih zajednica od kojih su neke bile stare po nekoliko stotina godina. Danas postoji oko 300 jevrejskih zajednica-opština sa oko 6.200 članova.²⁹

²⁷ Spisak palih boraca-gradana Sarajeva u NOB-i, poginulih boraca za oslobodenje Sarajeva i žrtava fašističkog terora, izd. Odbor za izgradnju spomen-parka, Sarajevo 1967.

²³ Beljanski, M., *Somborski Jevreji* – rukopis u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu.

²⁹ M. Haramina, *Zločini i protujevrejske mjere u Zagrebu u toku II svjetskog rata, Historijski pregled VII*, Zagreb 1961, broj 2, str. 89; *Jevrejski kalendar za 5734. godinu (1973–1974)*, str. 38–40.

REVOLUCIONARNI RADNIČKI POKRET U JUGOSLAVIJI IZMEĐU DVA SVETSKA
RATA I UKLJUČIVANJE JEVREJA U POKRET

Kratak pregled razvoja KPJ i revolucionarnog radničkog pokreta

Posle osnivanja države SHS, stvoreni su uslovi za objedinjavanje sindikalnih organizacija i socijaldemokratskih stranaka pokrajina koje su ušle u sastav te države. Do objedinjavanja socijaldemokratskih stranaka došlo je aprila 1919. godine, na Kongresu ujedinjenja u Beogradu, kada je osnovana Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista). Njeno formiranje predstavlja prelomnu fazu u istoriji jugoslovenskog radničkog pokreta.

Revolucionarni klasni program Socijalističke radničke partije prihvatile su već prvih dana široke narodne mase, što potvrđuju postignuti uspesi KPJ na opštim izborima, kao i na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine (na izborima je KPJ dobila 59 poslaničkih mandata). Istovremeno dolazi i do objedinjavanja sindikalnih organizacija u Ujedinjene sindikate u kojima je KPJ imala odlučujuću ulogu.

Sve veći uticaj KPJ u revolucionisanju narodnih masa, primorao je tadašnje buržoasko partije da zajednički istupaju u borbi protiv KPJ. One su 30. decembra 1920. izglasale u Narodnoj skupštini tzv. »Obznanu« kojom se zabranjuje rad Komunističke partije i Ujedinjenih sindikata. Usledila je hajka na članove KPJ i njene simpatizere, kao i masovna hapšenja partijskih i sindikalnih rukovodilaca. Hajka je dobila još veće razmere nakon neuspelog atentata na kralja Aleksandra. Buržoasko partije iskoristile su taj atentat za donošenje Zakona o zaštiti države, kojim su bile propisane najstrože kazne za svaku komunističku delatnost.

Došlo je do hapšenja velikog broja članova Izvršnog odbora CK KPJ, kao i članova pokrajinskih odbora i sindikata. No, i pored svih represalija, Komunistička partija je i u ilegalnosti produžila sa revolucionarnim radom. S obzirom da je najveći broj članova Izvršnog odbora CK KPJ uhapšen, doneta je odluka da se oformi Zamenički odbor koji će delovati do izbora novog rukovodstva. U taj odbor ušli su Triša Kaclević, Moša Pijade, Slavko Kaurić i Lovro Klemenčić. Zamenički odbor otpočeo je 1921. godine sa izdavanjem lista *Slobodna reč*, čiji je vlasnik i urednik bio Moša Pijade.

Jula 1921, održana je u Beču Prva partijska konferencija na kojoj je izabran novi CK KPJ sa Simom Markovićem na čelu, koji je ubrzo smenjen. Na Drugoj partijskoj konferenciji, održanoj maja 1923, za generalnog sekretara izabran je Đuro Đaković. Novi CK KPJ otpočeo je krajem 1924. sa izdavanjem svog lista *Komunist*, čiji je urednik bio Moša Pijade. Nakon izlaska trećeg broja tog lista, Pijade je uhapšen i od suda za zaštitu države osuđen na 12 godina robije, a na robiji mu je kazna povećana za još dve godine zbog organizovanja štrajka političkih zatvorenika.

Grupa jugoslovenskih komunista u Beču, uglavnom studenata, otpočela je marta 1926, po direktivi Partije, sa izdavanjem lista *Srp i čekić*, a urednik je bio Salamon-Moni Levi, koji je u to vreme studirao medicinu u Beču. Na Trećem kongresu KPJ, koji je održan 1926. u Beču, doneta je odluka, da taj list bude zvanični organ KPJ i da se štampa u Jugoslaviji.

S obzirom da je Sima Marković produžio sa frakcionaškim radom, to je Kominterna sazvala aprila 1928. savetovanje partijskih rukovodstava, na kojem je Marković isključen iz Partije i izabran novi CK KPJ od tri člana, na čelu sa Đurom Đakovićem. Na Četvrtom kongresu KPJ, novembra 1928, Đura Đaković je izabran za organizacionog sekretara Partije.

U zemlji je sve više raslo nezadovoljstvo širokih narodnih masa zbog nerešenih socijalnih, ekonomskih, političkih i nacionalnih pitanja. Došlo je do masovne nezaposlenosti radnika, opadanja vrednosti radničkih nadnica, povećanje troškova života uz istovremeno ukidanje osnovnih ekonomskih i političkih prava radnika. Sve je to dovelo do jačeg revolucionisanja radničkih masa, pa je kralj Aleksandar decembra 1928. godine ukinuo Vidovdanski ustav, raspustio parlamenat i zaveo apsolutistički diktatorski režim koji se oslanjao na vojsku i velikosrpsku buržoaziju.

Put koji je izabrao CK KPJ u borbi protiv tog režima bio je nepravilan. Naime, februara 1929, objavio je CK KPJ proglas kojim se pozivaju radnici i seljaci na oružanu borbu u cilju rušenja diktatorskog režima. Međutim, za tu akciju Partija nije bila spremna ni kadrovski, tj. nije bila sposobna da preuzme rukovodeću ulogu u toj borbi s obzirom na mali broj članova KPJ, niti je bila u to vreme jače povezana sa narodnim masama. Diktatorski režim iskoristio je taj proglas, kao i nespremnost Partije i preduzeo odlučne mere za likvidaciju Partije. Usledila su masovna hapšenja partijskih rukovodilaca, kao i njihova ubistva (Đura Đaković, Nikola Hećimović, Paja Marganović, Mijo Oreški, Marijan Barun i dr.). U sarajevskoj policiji ubijen je prilikom saslušavanja Benjamin Finci, učesnik u oktobarskoj revoluciji.

U periodu od 1929. do 1932. godine, održano je pred sudom za zaštitu države u Beogradu 159 procesa članovima KPJ i SKOJ-a, kao i njihovim simpatizerima, a 1933. godine još 127 procesa. Veliki broj je osuđen na višegodišnju robiju, a mnogi na zatvor u trajanju do 1 godine. Među osuđenima na robiju bilo je 22, a na zatvor 9 Jevreja.

Vrlo značajnu ulogu u tom periodu odigrala je ilegalna organizacija tzv. »Crvena pomoć«. Ona je obezbeđivala optuženima braniocima na sudu za zaštitu države, slala hranu, lekove, literaturu osuđenima na robiju, materijalno pomagala porodice osuđenih članova Partije i simpatizera. Ta organizacija, osnovana 1922. godine, predstavljala je u početku humanitarnu organizaciju radničke klase za pomoć nezaposlenim radnicima, ali je kasnije dobila znatno širu ulogu: ukazivanje pomoći političkim zatvorenicima, žrtvama belog terora i njihovim porodicama, plaćanje advokata koji su branili komuniste na sudu, itd. U vreme građanskog rata u Španiji,

17J. Romano

organizovala je prikupljanje i slanje pomoći republikanskoj armiji. S obzirom na karakter delovanja, organizacija je dobila 1940. godine naziv »Narodna pomoć«, a kada je došlo do ustanka naroda Jugoslavije 1941. godine, nazvana je »Narodno-oslobodilački fond«. U tu organizaciju su bile uključene široke narodne mase, pripadnici svih profesija, lako je bila vanpartijska organizacija, u njoj je imala KPJ vrlo jak oslonac.³⁰

U rukovodstvima te organizacije bilo je i Jevreja: u Komitetu »Crvene pomoći« za Vojvodinu – dr Adolf Singer; Mesnom komitetu u Subotici – Eržebet Gros; Mesnom komitetu u Tuzli – Hajim Pinto; Mesnom komitetu u Bečkereku (Zrenjanin) – Ruža Šulman; u Banja Luci – sestre Flora, Lela i Mica Levi; u Zagrebu – Nada Gaon; Beogradu – Vojka Demajo, a u Omladinskoj sekciji Ženskog pokreta u Beogradu – Luna Koen.

Masovna hapšenja članova KPJ u periodu 1929–1932, uslovia su rasformiranje mnogih partijskih organizacija u zemlji. Deo partijskog rukovodstva, koje nije bilo uhapšeno, sklonilo se u inostranstvo, i sve do 1932. nije imalo veze sa partijskim organizacijama u zemlji.

Počev od druge polovine 1932. godine, Partija se postepeno konsoliduje, i pristupilo se obnavljanju, odnosno aktiviranju partijskih organizacija. U procesu obnavljanja skojevske organizacije u Zagrebu, vrlo značajnu ulogu odigrao je Leo Mates, a partijske organizacije u Sisku, Vladimir Majder-Kurt.³¹

Na Četvrtoj konferenciji Komunističke partije Jugoslavije donet je program za borbu protiv fašizacije, kao i teških ekonomskih i političkih uslova u zemlji. Na toj konferenciji, izabran je za sekretara CK KPJ Mlan Gorkić, a za članove Josip Broz Tito, Blagoje Parović, Miha Marinko, i dr. S obzirom na ilegalan status Partije, bilo je potrebno pronaći nove političke oblike borbe, u cilju uključivanja širokih narodnih masa u demokratski antifašistički front. Stoga je CK KPJ doneo aprila 1935. odluku o stvaranju Narodnog fronta, u kome bi bile uključene sve demokratske i progresivne snage u borbi protiv fašizma, i koji će se boriti za ostvarenje zahteva narodnih masa. Rukovodeću ulogu u toj organizaciji imali bi članovi KPJ. Prema toj odluci izabran je Odbor fronta narodne slobode.³²

Sektaštvo unutar CK KPJ, kao i stacioniranje CK van Jugoslavije, vrlo negativno je uticalo na izrastanje Partije u rukovodeću snagu revolucionarnog i antifašističkog pokreta. Stoga je 1935. godine doneta odluka o formiranju Zemaljskog biroa, čiji članovi će delovati u zemlji i održavati vezu sa CK KPJ u inostranstvu. Za rukovodioca Zemaljskog biroa određen je Josip Broz Tito.

Međutim, godine 1935. i 1936. Partija je doživela novi, vrlo težak udarac. Došlo je do provale unutar Partije i do hapšenja oko 2.000 članova KPJ i SKOJ-a, kao i

³⁰ *Vojna enciklopedija 2*, Beograd 1959, str. 278.

⁸¹ M. Iveković, *Hrvatska lijeva inteligencija 1918–1945, I*, Zagreb 1970, str. 174

⁰² *Vojna enciklopedija 1*, Beograd 1967, str. 42.

18 J. Romano

simpatizera Partije. Pred sud za zaštitu države izvedeno je oko 800 lica od kojih je najveći broj bio osuđen na robiju ili zatvor. Među osuđenima na robiju bio je 41 Jevrejin, dok je 56 Jevreja osuđeno na zatvor ili je bilo duže vremena u istražnom zatvoru.

Ubrzo posle tog udarca, Komunistička partija uspela je da se konsoliduje. Njena aktivnost došla je do punog izražaja u vreme izbijanja građanskog rata u Španiji. Partija je organizovala odlazak dobrovoljaca u redove španske republikanske armije. Iz Jugoslavije je otišlo oko 1.600 dobrovoljaca, najvećim delom članova KPJ. S obzirom da je u Pragu studirao veći broj Jugoslovena, Partija je zadužila Velimira Drekslera (Marko Perić) da organizuje njihovu mobilizaciju, a Alfreda Bergmana po istom zadatku u SSSR-u. Za prihvatanje dobrovoljaca u Parizu i njihovo prebacivanje u Španiju, zaduženi su bili, pored ostalih, Oto Bihalji, Bora Baruh i David Demajo-Dido. Sem toga, KPJ je u Jugoslaviji stvorila posebnu organizaciju, koja je prikupljala pomoć za špansku republikansku armiju, izrađivala lažne pasoše i legitimacije za dobrovoljce, prihvatila ih prilikom njihovog odlaska u Španiju i povratka u Jugoslaviju.

Godina 1937. bila je presudna za Komunističku partiju Jugoslavije. Josip Broz Tito se vratio u Jugoslaviju i obrazovao privremeni CK KPJ, pristupivši energičnom čišćenju Partije od frakcionaša i likvidatora. Frakcionaštvo je uzelo maha i među članovima Partije na robiji u Sremskoj Mitrovici. Drug Tito je naredio, da se Petko Miletić, član CK KPJ, isključi iz Partije, jer je on bio glavni nosilac frakcionaštva na robiji, a sem toga utvrđeno je da je bio i konfident. Istovremeno je za mandatora CK KPJ u zatvoru u Sremskoj Mitrovici odredio Mošu Pijade, koji je uspeo da partijsku organizaciju očisti od frakcionaša.

Dolazak Josipa Broza Tita na čelo Partije, bio je od presudnog značaja za daljnji njen razvoj, i njenu rukovodeću ulogu u događajima koji su se odvijali do početka drugog svetskog rata, i u toku narodnooslobodilačkog rata.

Rad novog CK KPJ, bio je usmeren u pravcu organizovanja masovne političke borbe protiv fašizma, kao i borbe protiv spoljne politike vlade Cvetković-Maček, koja je otvoreno vodila zemlju u fašizam. U toj borbi bilo je potrebno omogućiti legalno učešće radničke klase, pa je 1937. godine pokrenuta akcija za stvaranje Stranke radnog naroda. Formiran je Glavni inicijativni odbor stranke, sa sedištem u Zagrebu, pod predsedništvom dr Božidara Adžije. Od Jevreja, u tom odboru su bili Miroslav Jun i Mila Hercog. Formirani su i pokrajinski inicijativni odbori, a radilo se i na formiranju okružnih, sreskih i mesnih inicijativnih odbora. U program Stranke radnog naroda bile su uključene osnovne postavke programa Narodnog fronta slobode, jer je trebalo da ona bude okosnica Narodnog fronta.

U to vreme Partija je posebnu pažnju posvetila radu u sindikatima, naročito Ujedinjenim radničkim sindikatima (URS-u). Došlo je do naglog aktiviranja sindikata, pa je vlada 1939. godine donela Dopunu zakona o zaštiti države, kojom se pred-

19 J. Romano

viđa formiranje koncentracionih logora u zemlji za interniranje komunista. Koncentracioni logori su bili formirani u Bileću, Ivanjici, Lepoglavi, Smederevskoj Palanci i dr. U njima je bilo internirano oko 3.000 komunista i antifašista. Od Jevreja, članova KPJ, u logore su bili internirani: Moša Pijade (neposredno po izlasku sa robije), Joža Baruh, Bora Baruh, Erih Koš, David Demajo, Ašer Deleon, Nisim Albahari, dr Aleksandar Štajnfeld, Arpad Verteš i dr. Međutim, pod pritiskom širokih narodnih masa, vlada je morala posle kraćeg vremena da likvidira koncentracione logore.

Godine 1940. održana je Peta zemaljska konferencija KPJ, u Dubravi kod Zagreba, na kojoj su doneti sledeći zaključci: borba protiv uvlačenja Jugoslavije u rat, borba za odbranu nezavisnosti Jugoslavije od fašističkih sila, borba protiv kapitulantskog i reakcionarnog režima Cvetković-Maček.

Na toj Konferenciji izabrani su za članove CK KPJ Moša Pijade i Pavle Pap.

U vezi zaključka Konferencije o odbrani nezavisnosti Jugoslavije od fašističkih sila, CK KPJ je uputio direktivu partijskim organizacijama o pripremanju članstva i simpatizera za odbranu zemlje u slučaju fašističkog napada. Partijske organizacije obrazovale su veći broj kurseva za obuku u rukovanju oružjem, kao i kurseva prve pomoći.

U cilju sprečavanja širenja revolucionarnog pokreta među radnicima, vlada Cvetković-Maček donela je 1940. godine, odluku o raspuštanju URSS-a, pa je celokupna sindikalna delatnost prešla neposredno na KPJ. Po direktivi Partije osnovane su u industrijski razvijenijim centrima sindikalne komisije, kao pomoćni organi partijskih komiteta, a u preduzećima su formirani odbori radničkog jedinstva. Partija je davala komisijama direktive za rad, a ove odborima radničkog jedinstva. Na taj način, Partija je uspela da očuva i ojača jedinstvo radničke klase.

Protivno volji naroda, vlada Cvetković-Maček potpisala je u Beču 25. marta 1941. godine, ugovor o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu. Međutim, zahvaljujući uticaju Partije na široke narodne mase, i autoritetu koji je stekla svojim radom i programom, osujećeno je uključivanje Jugoslavije u Trojni pakt. Demonstracije protiv potpisivanja ugovora, koje su otpočele 26. marta, pretvorile su se, u opštenarodni puč, koji je zbacio vladu Cvetković-Maček. Taj puč je pokazao jugoslovenskim narodima put u burnim danima koji su usledili.³³

Uključivanje Jevreja u revolucionarni radnički pokret

Pomenuto je, da je posle prvog svetskog rata kod jugoslovenskih Jevreja došlo do buđenja nacionalne svesti pod uticajem cionističke ideologije, koja je propo-

20 J. Romano

vedala da je rešenje jevrejskog pitanja moguće jedino u obnovljenoj jevrejskoj državi u Palestini. U vezi s tim, u svim mestima u Jugoslaviji u kojima je živeo veći broj Jevreja, došlo je do osnivanja brojnih jevrejskih organizacija i udruženja, ali su sva ona nosila u sebi jevrejsko nacionalno obeležje.

Međutim, prvih godina posle prvog svetskog rata, postojala je u Jugoslaviji i grupa Jevreja, doista malobrojna, koja je smatrala, da rešenje jevrejskog pitanja ne samo u Jugoslaviji, već i u svetu, leži u pobedi socijalističke ideologije, odnosno socijalističke revolucije. Toj grupi pripadali su najvećim delom članovi bivših socijaldemokratskih stranaka, kao i povratnici iz SSSR-a, koji su učestvovali u oktobarskoj revoluciji. Neki od njih su učestvovali i u mađarskoj revoluciji (Ljudevit Najman, Lavoslav Kraus, Andor Mate, Mihajlo Reves, Andrija Deak, Franjo Špicer-Šinko, Ignac Horovic, Alfred Vajs, Petar Švarc, Abraham Vince, Ljudevit Kaiman, Jakob Ungar, Gustav Ungar, Ladislav Kraus i dr.). Nažalost, poznata su imena samo trojice jugoslovenskih Jevreja koji su učestvovali u oktobarskoj revoluciji: Arnold Adler, Benjamin Finci i Leo Miler.

U procesu uključivanja Jevreja Jugoslavije u revolucionarni radnički pokret između dva svetska rata, razlikuju se dva perioda: period od 1919–1932. i period od 1933–1941. godine.

U prvom periodu (1919–1932) u pokret je bio uključen manji broj Jevreja, najvećim delom iz redova intelektualaca i studenata. Od posebnog značaja za uključivanje studenata u pokret, bio je njihov odlazak na studije, neposredno posle prvog svetskog rata, u Beč i Prag, gde su postojali socijalistički klubovi u kojima su se upoznavali sa socijalističkom ideologijom. Mnogi od njih su postali članovi KPJ na studijama, ili po povratku u zemlju.

Po odobrenju Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) osnovan je 1919. godine u Beču *Klub studenata socijalista iz Jugoslavije*. Jedan od organizatora tog kluba bio je Lavoslav Kraus, student medicine. Među članovima Kluba bili su i sledeći studenti Jevreji iz Jugoslavije: Stjepan Policer, Salamon-Moni Levi, Marcel Šnajder, šua Salom, Karlo Fodor, Lea Grin, Julija Kraus, Greta Dijamant, Alfred Bergman, Moša Eli, David Tajtacak i dr. Klub je postojao do 1926. godine, i za svo vreme postojanja bio je rasadnik revolucionarne misli među jugoslovenskim studentima, od kojih veliki broj članova Kluba primljen je u KPJ. Grupa komunista tog kluba pokrenula je izdavanje lista *Srp i čekić*, čiji je urednik bio Salamon-Moni Levi. Po odluci CK KPJ, taj list je postao zvanični organ Partije i dalje je štampan u Jugoslaviji. Od 1924. izlazio je u Beču i napredni časopis *La federation Balkanique*, a administrator i saradnik je bio Salamon-Moni Levi. Časopis je ilegalno prebacivan u Jugoslaviju. Od posebnog značaja je bilo i to, što je najveći broj članova tog kluba, po povratku u Jugoslaviju, produžio s ilegalnim radom.³⁴

³⁴ L. Kraus i S. Levi, *Marksistički klubovi jugoslovenskih studenata u Beču i Pragu, Četrdeset godina*, Beograd 1960, str. 110–115.

21 J. Romano

Po završetku prvog svetskog rata, rasadnici napredne misli u Jugoslaviji su bili Beogradski i Ljubljanski univerzitet, kao i Zagrebačko sveučilište. Među prvim marksistima na Beogradskom univerzitetu i Zagrebačkom sveučilištu bio je i izvestan broj studenata Jevreja, o kojima će biti kasnije govora.

U tom prvom periodu, među Jevrejima koji su se uključili u revolucionarni radnički pokret bilo je nekoliko istaknutih revolucionara: Moša Pijade, Artur Vajs, Samuel Majer, Branimir Fridman, Salamon-Moni Levi, Aleksandar Štajnfeld, Zlata Miler, Artur Gros, Alfred Bergman, Oskar Davičo, Stjepan Policer, Milan Špicier-Milanović i dr. Kao pripadnike tog pokreta, odnosno Komunističke partije, sud za zaštitu države osudio je 20 Jevreja na robiju, a 9 na zatvor, dok su dvojica ubijeni u policiji. Na robiju su osuđeni: Moša Pijade (12 godina i 2 godine produženo na robiji), Aleksandar Štajnfeld (2 puta po 2 godine), Samuel Majer (10), Alfred Melamed (3) – svi iz Beograda; Josip Šuler (2), Artur Vajs (2), Branimir Fridman (7), Zdravko Singer (5) – svi iz Osijeka; dr Salamon-Moni Levi (10), Artur Gros (4), Ivan Korski (1), Alfred Bergman (3) – svi iz Zagreba; Hajim Samakovlija (1), Leon Samakovlija (3), Jozef Finci (3) – svi iz Sarajeva; Barbara Seleši (2), Boriška Fuks (2), Janoš Fuks (2) – svi iz Bečkereka; Hajim Pinto (1) – iz Tuzle; Oskar Davičo (5) – iz Bihaća.

U drugom periodu (1933–1941) došlo je do masovnijeg uključivanja Jevreja u napredni pokret, kao i u revolucionarni radnički pokret. Tome su doprineli pojačani uticaj KPJ i njen sve veći autoritet u širokim narodnim masama; teška ekonomska situacija u zemlji; sve jače prodiranje nacističke ideologije u Jugoslaviji protiv koje je Partija vodila beskompromisnu borbu i time još više stekla poverenja Jevreja koji su prvenstveno bili pogođeni nacističkom ideologijom. Sve je to uslovalo jače prodiranje socijalističke misli i marksističke ideologije u jevrejska udruženja u kojima je do tada dominirala jevrejsko-nacionalistička ideologija. Po direktivi Partije u ta udruženja se uključuju Jevreji-članovi KPJ i SKOJ-a, a naročito u jevrejskim organizacijama *Hašomer hacair*.³⁵ Pod njihovim uticajem veći broj jevrejskih omladinaca prihvatio je marksističku ideologiju i iz tih organizacija regrutovan je veći broj skojevaca. No, greška je bila u nekim mestima, što su ti skojevci na osnovu date direktive napuštali organizaciju *Hašomer hacair*, jer su oni mogli svojim prisustvom i aktivnošću da privuku znatno veći broj omladinaca u redove SKOJ-a.³⁶

Sem toga, teška ekonomska situacija u zemlji, kao i sve jače prodiranje nacističke ideologije, pojava fašističkih organizacija (Ijotićevska, Hođerina i dr.) imalo je znatnog uticaja na jačanje levice u jevrejskim organizacijama i udruženjima. Usledio je proces masovnijeg uključivanja jevrejske omladine, srednjoškolske, student-

³⁵ Ideja o osnivanju organizacija »Hašomer hacair« ponikla je u Poljskoj nakon prvog svetskog rata i ubrzo je prihvaćena od Jevreja u svim evropskim zemljama. To je bila jevrejska omladinska organizacija sa programom koji je bio zasnovan na marksističkoj ideologiji i koji je predviđao način rešenja nacionalnog i socijalnog pitanja Jevreja. U vezi s tim, te organizacije su fizički i psihički pripremale jevrejsku omladinu za odlazak u Palestinu, gde bi se uključila u obnovu, kao i izgradnju socijalističkog društva unutar poljoprivrednih organizacija – kibuca.

³⁶ Sećanje Lune Koen – rukopis u Istorijskom arhivu Beograda, MG br. 372.

ske i radničke, u napredni pokret, kao i uključivanje Jevreja u razne napredne organizacije: SBOTIČ-u, Ženskom naprednom pokretu, sindikatima itd. Ženski napredni pokret ubrzo je obuhvatio veći broj Jevrejki, naročito studentkinja, o čemu svedoči i letak koji je izdala 1939. godine grupa studentkinja Beogradskog univerziteta okupljena oko fašističke organizacije »Zbor« (Ijotičevska organizacija). U letku se posebno apostrofira uloga Jevrejki u širenju komunističke ideologije. Na kraju letka se kaže: »Majke! Nemojte pomagati moralno rasulo Vaših kćeri prepuštajući ih duhovnom uticaju jevrejskih komunistkinja.«

I u naprednim udruženjima u inostranstvu, koja su okupljala Jugoslovane, a posebno u studentskim udruženjima, bio je učlanjen znatan broj Jevreja. U Pragu je postojalo napredno udruženje *Matija Gubec* u kojem su aktivno delovali: Oskar Danon, Velimir Dreksler (Marko Perić), Ilija Engl, Gehard-Braco Vajs, Leon Kabiljo, Jahiel i Finci i dr.

Fomenuto je, da je u vreme građanskog rata u Španiji, KPJ obrazovala u zemlji vrlo razgranatu organizaciju sa zadatkom da mobiliše dobrovoljce za špansku republikansku armiju, prikuplja pomoć za tu armiju, itd. U tu organizaciju bio je uključen i izvestan broj Jevreja (Leo Mates, dr Beno Štajn, Magda Bošković, Josip Polak, Mavro Klajn, Ada Fišer, Miroslav Jun, Lea Pinto-Remeni – svi iz Zagreba; David S. Demajo i Vojka Demajo – iz Beograda; Salamon-Moni Finci – iz Sarajeva; Flora, Lela i Mica Levi – iz Banjaluke, itd.).

Godine 1937. CK KPJ uputio je iz SSSR-a u Jugoslaviju, dr Brainu Fos-Rudin sa zadatkom da organizuje prebacivanje većeg broja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španiju. Ona je uspela da obezbedi jedan francuski brod za njihovo prebacivanje, ali je u međuvremenu policija otkrila tu akciju i uhapsila je. Dovedena je u Beograd, gde je zverski mučena, ali nije ništa priznala niti nekoga odala. Osuđena je na šest meseci zatvora, i posle izdržane kazne proterana iz Jugoslavije. Otišla je u Španiju, gde se uključila u redove španske republikanske armije, obavljajući razne sanitetske dužnosti.

O masovnijem uključivanju Jevreja u revolucionarni radnički pokret u tom periodu, govori i broj uključenih u redove španske republikanske armije. Prema prikupljenim podacima, u redovima te armije bilo je uključeno 39 jugoslovenskih Jevreja: Isa A. Baruh, Silvio Baruh, Beno Fišer, Ivan Fišer, Fridman (nepoznato ime), Matija Gros, Artur Keršner, Andrija Preger, Vilko Presburger, Marija Šneman (svi poginuli u Španiji), Solomon Albahari, Isak Altarac, Jakov S. Baruh, Robert Domanji, Ilija Engl, Vladimir Majder-Kurt, Mento Papo, Kornelija Sende-Popović, Adolf-Drago Štajnberger, Sigmund Štetler (svi poginuli po povratku u Jugoslaviju kao učesnici u NOR), Alfred Bergman (ubijen od ustaša kao komunista u logoru u Kerestincu jula 1941), Albert Abinun, Hajim Atijas, Andrija Baš, Janoš Baš, Ana Marija Baš, dr Imre Ber, Oto Bihalji, Velimir Dreksler (Marko Perić), dr Karlo Fodor, dr Jozef Hauptman (Aleksandar Mezić), dr Edita Jungerman, dr Volf Jungerman, Samuel A. Kamhi, Lea Kraus, Ivan Lebl, Samuel Z. Lerer (Voja Todorović),

23 J. Romano

dr Braina Fos-Rudin, Gerhard-Braco Vajs. Sem njih, iz Jugoslavije je otišao i izvestan broj Jevreja iz Poljske, koji su studirali na Zagrebačkom sveučilištu i Beogradskom univerzitetu. Poznata su imena samo nekoliko lica: Mojzes Spira (poginuo u pokretu otpora u Poljskoj), Leonard Pivok, Fajerbah i Jakov Grinštajn.³⁷

Još jedan podatak govori o masovnijem uključivanju Jevreja u tom periodu u revolucionarni radnički pokret – broj uhapšenih i od suda za zaštitu države osuđenih na robiju i zatvor. Na robiju je osuđen 41 Jevrejin, dok je 56 osuđeno na zatvor ili su bili duže vremena u istražnom zatvoru. Na robiju su osuđeni: Rafael Batino (5 god.), Beška Bembasa (2 god.), David S. Demajo (3 god.), Naftali Demajo (6 g.), dr Leonid Demajo (2 g.), Rafo Demajo (5 g.), Klara First (1 god.), Alfred Mejuhas (3 god.), Pavle Pap (3 god.), Valerija Kario-Pap (18 meseci), Agneza Sas (18 meseci), – svi iz Beograda; Pavle Brajer (1 god.), Lidija Hercog (18 meseci), Mila Hercog (1 god.), Milan Hofman (18 meseci), Mira Kajzer-Carin (1 god.), Galja Korporić (2 god.), Lea Kraus (1 god.), Sigmund Kraus (2 god.), Lenka Maestro (18 meseci), Rado Ernest (1 god.), Mira Saks (2 god.) – svi iz Zagreba; Nisim Albahari (1 god.), Jozef Altarac (1 god.), Izidor Atias (?), Hajnrih Fertig (1 god.), Erih Koš (1 god.), David Levi (5 god.), Hajim J. Levi (1 god.), Nisim Montiljo (5 god.), Lezo Perera (1 god.), – svi iz Sarajeva; dr Ištvan Gere (2 god.) – iz Sente; Tibor Gotesman (1 god.) – iz Subotice; iz drugih mesta: Isak Forenberger (?), Fridrih Gerl (?), Imre Gros (4 god.), Zoltan Gros (?), Samuel Inšliht (?), Adam štajnbriker (?), Zoltan Vereb (?), u istražnom zatvoru bili duže vremena, ali su oslobođeni zbog nedostatka dokaza: Samuel Lerer (Voja Todorović), Georg Grosinger, Avram Danon, Avram Maestro, Izidor Altarac, Albert Alkalaj, Albert Atijas, Moric Kampus. Jakob Gaon, Bjanka Levi – svi iz Sarajeva.

Uključivanje Jevreja u revolucionarni radnički pokret nije se odvijalo istim intenzitetom u svim pokrajinama, kao ni u svim mestima iste pokrajine. Uzroci tome su bili: socijalna struktura jevrejskog stanovništva, veći ili manji uticaj Partije na njih, a sem toga postojale su i izvesne specifičnosti u pojedinim pokrajinama. Stoga je uključivanje Jevreja u revolucionarni radnički pokret u tom drugom periodu potrebno prikazati po pokrajinama.

SRBIJA – U Srbiji je pred drugi svetski rat živelo oko 12.500 Jevreja, od toga oko 84% u Beogradu. U Nišu ih je bilo oko 350, a u Novom Pazaru oko 250. U ostalim mestima Srbije bilo je vrlo malo Jevreja.

Karakteristično je da, u Nišu i Novom Pazaru, nije bilo, gotovo, Jevreja pripadnika revolucionarnog radničkog pokreta, iako je u tim mestima najveći broj bio iz redova zanatlija i sitnih trgovaca. Za to su postojala dva razloga: prvi, slab rad Partije među jevrejskim stanovništvom, i drugi, odlazak vrlo malog broja jevrejskih omladinaca na studije u Beograd ili Zagreb, gde bi imali prilike da se upoznaju sa marksističkom ideologijom i po povratku sa studija delovali kao marksisti u svojim sredinama.

³⁷ Scanje Mirka Sardelića – rukopis u istorijskom arhivu Beograda, MG br. 469.

24 J. Romano

U Beogradu je bio uključen u napredni pokret, kao i u revolucionarni radnički pokret, veći broj Jevreja. Za Beograd je karakteristično, da je najveći broj uključenih bio iz redova srednjoškolske i studentske omladine, kao i intelektualaca, dok je njihov broj iz redova zanatlija i sitnih trgovaca bio relativno mali. Iz redova radnika naročito su se isticali svojom aktivnošću i revolucionarnim radom neposredno po završetku prvog svetskog rata Sofija Levi, Žanka Levi i Mika Benvenisti, ali su se kasnije pasivizirali.

Među prvim Jevrejima, koji su se svrstali u redove KPJ, bio je Moša Pijade, publicista i nastavnik crtanja. Za njega se navodi da je bio jedan od najistaknutijih revolucionara u Jugoslaviji između dva svetska rata. Pijade je ustupio 1920. godine svoj list *Slobodna reč* Centralnom komitetu KPJ, ali ga je i dalje uređivao. U listu je razotkrivena sva trulež tadašnjeg državnog režima, kao i nasilja koje je režim vršio nad radnicima i naprednim licima. Godine 1921, kao što je već pomenuto, posle hapšenja velikog broja članova CK KPJ, Pijade je određen za člana privremenog Zameničkog izvršnog odbora CK KPJ. Sledeće godine učestvovao je kao delegat KPJ na Drugoj konferenciji Balkanske komunističke federacije u Sofiji. Po direktivi CK KPJ obrazovao je 1924. godine, ilegalnu partijsku štampariju u svome stanu, u kojoj je štampan organ KPJ *Komunist*. Pijade je lično slagao i uređivao taj list do 1925. kada je uhapšen i od suda za zaštitu države osuđen na 12 godina robije. Zbog političkog delovanja među zatočenim komunistima u Sremskoj Mitrovici, bio je osuđen na još dve godine robije. Na robiji je organizovao ideološko-političke kurseve, kurseve stranih jezika i borio se za ostvarivanje političkih prava zatočenika osuđenih zbog pripadnosti Komunističkoj partiji. Zajedno sa Rodoljubom Čolakovićem, na robiji je preveo *Kapital* Karla Marksa, *Kritiku političke ekonomije* i *Bedu filozofije*. Kao mandator CK KPJ likvidirao je frakcionaštvo unutar partijske organizacije u robijašnici u Sremskoj Mitrovici. Godine 1940, neposredno po izlasku sa robije, interniran je u logor Bileće, gde je organizovao štrajk interniraca zbog lošeg postupka uprave logora prema njima. Zbog toga je odveden u sreski zatvor u Bileće, gde je bio podvrgnut zverskim mučenjima. Iste godine izabran je na Petoj zemaljskoj partijskoj konferenciji za člana CK KPJ.³⁸

Kako je navedeno, Beogradski univerzitet je odigrao veoma značajnu ulogu u širenju revolucionarnog radničkog pokreta, odnosno, da je bio rasadnik revolucionarne misli među studentima između dva svetska rata. Stoga je i razumljivo što je na tom Univerzitetu izrastao veliki broj istaknutih revolucionara. Među njima je bilo i Jevreja. Jedan od osnivača Kluba studenata komunista na tom Univerzitetu (1919) bio je Isak Alfandari, student medicine. Te godine je učestvovao kao delegat Univerziteta na Internacionalnom kongresu studenata socijalista-komunista u Ženevi. Bio je i sekretar partijske sekcije na Medicinskom fakultetu i član Centralnog odbora SKOJ-a.³⁹

Kada je »Obznanom« zabranjen rad Kluba studenata-komunista, napredni studenti formirali su Klub studenata marksista (1924). Među osnivačima bio je i David

³⁸ R. Colaković. *Zapisi jednog pokoljenja I*, Sarajevo 1966..

³⁹ Milica Damjanović, *Napredni pokret studenata na Beogradskom univerzitetu 2*, Beograd 1966. str. 14.

25J. Romano

Albahari, student medicine. Nešto kasnije, članovi tog Kluba postaju: Aleksandar Štajnfeld, David Naftali, Zlata Miler (po dolasku iz Zagreba), Agneza Sas i dr. Osnovano je i Centralno veće studenata marksista, u čijoj je upravi u početku bio David Naftali, a kasnije Zlata Miler i Agneza Sas.⁴⁰

Broj studenata marksista na Beogradskom univerzitetu stalno je rastao i oni su postepeno zauzimali sve važnije položaje u upravama studentskih organizacija. Godine 1928. prilikom izbora nove uprave potpornog društva *Pobratimstvo*, marksisti su istakli svoju listu kandidata, među kojima su bili Zlata Miler i Aleksandar Štajnfeld.⁴¹

Revolucionarni pokret zahvatao je sve dublje korene na svim fakultetima Beogradskog univerziteta. Svojim revolucionarnim radom na pojedinim fakultetima od studenata Jevreja isticali su se:

– na Medicinskom fakultetu: Aleksandar Štajnfeld, Zlata Miler i Pavle Pap. Sem njih, članovi KPJ, odnosno SKOJ-a su bili: Klara Feješ, Ružica Rip, Korneiija Sendepopović, Leopold Dajč (sekretar skojevske organizacije). U Udruženju medicinara aktivno su delovali: Lota Ejodus, Izrael Hazan i Egon Rajner (sekretar Udruženja medicinara 1936/37).⁴²

Od posebnog značaja za razvoj i aktivnost revolucionarnog pokreta na Medicinskom fakultetu, kao i na Beogradskom univerzitetu, bila je uloga Pavla Papa. Godine 1932. obrazovao je na Fakultetu skojevsku organizaciju, čiji je bio sekretar. Istovremeno je izabran i za sekretara Fakultetskog veća. Sledeće godine izabran je za sekretara MK SKOJ-a Beograd i člana MK KPJ Beograd, a 1934. za člana PK SKOJ-a za Srbiju. Te godine je uhapšen i od suda za zaštitu države osuđen na tri godine robije. Po izlasku sa robije otišao je po direktivi CK KPJ u Zagreb, gde je ilegalno radio. Na Petoj zemaljskoj konferenciji (1940) izabran je za člana CK KPJ;⁴³

– na Filozofskom fakultetu: David Naftali, Joži I. Baruh (više puta hapšen od policije zbog ilegalnog rada), Oskar Davičo, Dora Frajdenfeld (rukovodilac kulturnog sektora u Domu studenata i član Odbora za zaštitu prava studenata), Valerija Kario-Pap, Šeka Almuli i dr.;⁴⁴

– na Pravnom fakultetu: Olga Alkalaj, Almozlino Josif (učestvovao sa Ivom-Lolom Ribarom 1940. kao delegat Univerziteta na Međunarodnom omladinskom kongresu u Parizu) Sima Karaoglanović, Solomon Anaf, Beška Bembsa-Cvetić (sekretar partijske organizacije lista *žena danas*), Mirko Davičo (sekretar skojevske organi-

Ibidem, str. 8b.

Ibidem, str. 123.

⁴² Sećanje dr Radovana Cerića – rukopis u Istorijskom arhivu Beograda, MG br. 295.

⁴³ Sećanje Mome Markovića – rukopis u Istorijskom arhivu Beograda, MG br. 654.

⁴⁴ Sećanje dr Blagoja Neškovića – rukopis u Istorijskom arhivu Beograda, MG br. 27; Milica Damjanović, n.d. str. 86 i 114.

26 J. Romano

zacije), Vojka Demajo, Josif-Jole Levi (zadužen od Partije za rad sa jevrejskom omladinom) i Lucija Pijade;⁴⁵

– na Tehničkom fakultetu: Izidor-Isa Baruh, Sima Benvenisti, Sarina I. Danon,⁴⁶ Edi Davičo,⁴⁷ Ivan Šuc⁴⁸ i Žarko Kapon. Davičo je bio član MK SKOJ-a Beograd, a Šuc je rukovodio kulturno-prosvetnim sektorom na Fakultetu;

– na Poljoprivrednom fakultetu najaktivniji je bio Avram Amar (1936. bio sekretar MK SKOJ-a Beograda).⁴⁹ Na tom Fakultetu studirala je i Rikica Romano, koja je bila član uprave Udruženja studentkinja Beogradskog univerziteta.⁵⁰

Od 1934. godine otpočeo je proces masovnijeg uključivanja jevrejske srednjoškolske omladine u Beogradu u napredni pokret pa je veći broj primljen u SKOJ. Neki od njih su bili nosioci naprednog pokreta u svojim sredinama o čemu svedoče i sledeće dve izjave:

»... U ono vreme u našem pokretu – i kod nas i u gimnaziji – Jevreji su bili nosioci pokreta revolucionarnosti. Luna Koen, Ina Danon i Belina Gracijani imale su značajnu ulogu. Upravo su one bile te, koje su prve počele da se interesuju za pokret i koje su onda okupile oko sebe nas ostale. U IV ženskoj gimnaziji, treba da naglasim, da su upravo Jevreji bili prvi koji su počeli kod nas da rade, koji su počeli da okupljaju omladinu. To su bili u naše vreme i kod nas najnapredniji omladinci i skojevci .. .»⁵¹

»... Godine 1938. nosioci aktivnosti među srednjoškolcima u Beogradu su bili: Isak Davičo-Edi, Maksim Štern i Vera Eškenazi .. .»⁵²

Potrebno je posebno istaći ulogu Avrama Amara u naprednom omladinskom pokretu. Godine 1932. organizovao je u I muškoj gimnaziji kružok od 15 učenika sa kojima je obrađivao marksističku literaturu, a 1933. izabran je za sekretara novoo osnovane skojevske organizacije u toj gimnaziji. Za njega se navodi da je bio jedan od najaktivnijih u naprednoj literarnoj družini *Nada*. Vrlo aktivan je bio i u skautskoj organizaciji u kojoj je 1936. izabran za sekretara skojevske organizacije. Kasnije je kao student na Poljoprivrednom fakultetu produžio sa revolucionarnim radom (poginuo 6. aprila 1941. prilikom nemačkog vazdušnog napada na Beograd).⁵³

⁴⁵ Sećanje Vojke Demajo – rukopis u Istorijском arhivu Beograda, MG br. 25.

⁴⁶ Sećanje dr Smilje Tuzlić – rukopis u Istorijском arhivu Beograda, MG br. 198.

⁴⁷ B. Lučić, *Isak Davičo-Edi, Revolucionarni likovi Beograda*, Beograd 1967, str. 35.

⁴⁸ Z. Milisavac, *Suma nije olistala*, Novi Sad 1961, str. 242.

⁴⁹ Videti fusnotu 46.

⁵⁰ S. Mirnić, M. Nikolić, D. Pešić, M. Damjanović, *Hronologija radničkog pokreta u Srbiji II*, Beograd 1969, str. 30.

⁵¹ Sećanje Stefanije Vrcelj – rukopis u Istorijском arhivu Beograda, MG br. 377.

⁵² Zlatija Vujanović, *Napredni srednjoškolski pokret Beograda, Beograd u ratu I revoluciji 1941–1945*, Beograd 1971.

⁵³ Sećanje Milorada Topalova – rukopis u Istorijском arhivu Beograda, MG br. 230.

27 J. Romano

Među omladincima, koji su bili aktivni u skojevskim organizacijama u srednjim školama (po završetku srednje škole nastavili su sa revolucionarnim radom na fakultetima), isticali su se:

- u I muškoj gimnaziji: Isak-Edi Davičo (sekretar skojevske organizacije), Isak Almuli, Maksim Štern, Sima Benvenisti;⁵⁴
- u II muškoj gimnaziji: Nisim Azriel i Fric Bril (kasnije su prešli u IX mušku gimnaziju);⁵⁵
- u VIII muškoj gimnaziji: Isak Adam (član skojevskog aktiva);⁵⁶
- u IX muškoj gimnaziji: (pored pomenutog Azriela i Brila) Jovan Gajger i Ašer Deleon;⁵⁷
- u II ženskoj gimnaziji Vera Eškenazi (rukovodilac skojevskog aktiva) i Eleonora Münk;⁵⁸
- u III ženskoj gimnaziji: Betika Romano (član Odbora za rad sa srednjoškolskom omladinom);⁵⁹
- u IV ženskoj gimnaziji: Hedviga Fišer, Beina Gracijani, Luna Koen (sekretar skojevske organizacije), Ina Danon, Sida Danon, Šela Aronović i Rea Almozlino;⁶⁰
- u Srednjotehničkoj školi: Rena Abravanel (Rada ćorović);⁶¹
- u Srednjomedicinskoj školi: Ester Perera;⁶²
- u Trgovačkoj akademiji: Regina Štern i Miodrag Najman.⁶³

Zbog pripadnosti naprednom pokretu policija je uhapsila 10 srednjoškolaca i srednjoškolki, koji su zadržani izvesno vreme u zatvoru, a iz gimnazija i drugih srednjih škola su isključeni: Avram Amar, Sima Benvenisti, Isak-Edi Davičo, Vera Eškenazi, Luna Koen, Josip Papo, Ester Perera, Stevan Varga i dr.

Krajem 1935. godine formiran je po direktivi Partije Inicijativni odbor Omladinskog fronta SKOJ-a, koji je trebao da okupi sve napredne omladinske organizacije i grupe. Za člana tog odbora izabran je Mirko Davičo.⁶⁴

⁵⁴ S. Šakota, *Beogradska srednjoškolska omladina pred drugi svetski rat, Godišnjak grada Beograda VI*, Beograd 1959, str. 353, 358.

⁵⁵ Sećanje Aleksandra Sokorca – rukopis u Istorijskom arhivu Beograda, MG br. 507.

⁵⁶ Sećanje Milana Đorđevića – rukopis u Istorijskom arhivu Beograda, MG br. 530.

⁵⁷ S. Šakota, n. d. str. 354, 358, 380.

⁵⁸ Sećanje Ljubinke Milosavljević – rukopis u Istorijskom arhivu Beograda, MG br. 554. Zlatija Vujanović n. d.

⁵⁹ Sećanje Beline Gracijani – rukopis u Istorijskom arhivu Beograda, MG br. 550.

⁶⁰ Sećanje Uroša Martinovića – rukopis u Istorijskom arhivu Beograda, MG br. 413.

⁶¹ Sećanje Saše Jovanović – rukopis u Istorijskom arhivu Beograda, MG br. 277.

⁶² Sećanje Ivanke Glavaški – rukopis u Istorijskom arhivu Beograda, MG br. 62.

⁶³ M. Vasić, *Problem »reorganizacije« SKOJ-a u periodu poleta omladinskog pokreta 1935–1936, Istorija radničkog pokreta A*, Beograd 1967, str. 267.

28 J. Romano

Sledeće godine MK SKOJ-a zadužio je Stevana Vargu da obrazuje komitet koji će objedinjavati rad skojevskih organizacija beogradskih srednjih škola. U vezi s tim, formirano je »Povereništvo za koordinaciju rada sa srednjoškolskom omladinom«. Povereništvo je predstavljalo posebnu komisiju MK SKOJ-a Beograda. Za sekretara Povereništva izabran je Stevan Varga. članovi Povereništva od 1936. do 1941. godine bili su i sledeći jevrejski omladinci: Isak-Edi Davičo, Luna Koen, Fric Bril, Vera Eškenazi, Miodrag Najman, Betika Romano i Paula Zon.⁶⁵

Znatan broj jevrejskih omladinaca, prvenstveno skojevci, učestvovali su i u radu vanškolskih ustanova, u raznim omladinskim organizacijama.

U skautskoj organizaciji: najaktivniji su bili Avram Amar (1936. sekretar SKOJ-a u toj organizaciji) i Stevan Varga, koji je izabran 1935. godine, za člana u novoosnovanom Skautskom komitetu. Komitet je objedinjavao rad naprednih grupa svih skautskih organizacija.⁶⁶ Pored navedenih, aktivni su bili i: Sima Benvenisti, Viktor Benvenisti, Ina Danon, Mirko Davičo, Luna Koen i Ruža Štern. Oni su 1936. godine učestvovali na jednomesečnom partijskom kursu na Goču. U skautskim organizacijama pevale su se revolucionarne pesme, koje je komponovao Mirko Davičo.⁶⁷

U organizaciji Ferijalnog saveza postojala je grupa naprednih omladinaca u kojoj su delovali Isak-Edi Davičo i Maksim Štern.⁶³

U Omladinskoj sekciji Ženskog pokreta bio je učlanjen veći broj Jevrejki omladinki. Inicijator osnivanja sekcije (1935) bila je Olga Alkalaj. Članice sekcije bile su srednjoškolke, studentkinje i radnice. O masovnijem uključivanju Jevrejki srednjoškolski govori i sledeća izjava: »U Ženskom pokretu bilo je mnogo srednjoškolski, a naročito Jevrejki. Isticale su se Rašela Aronović, Rea Aronović, Ina Danon, Sida Danon i Rea Almozlino«. ⁶⁴ Aktivne u toj organizaciji bile su i sledeće studentkinje i radnice: Vojka Demajo, Ela Almuli, Šeka Almuli, Rašela Baruh-Simić, Pirika Bem-basa, Luna Koen, Lota Ejduš, Valerija Kario-Pap, Marija Koš, Zojica Levi, Ela Mešulam, Ester Perera, Klara First, Vera Obradović, Ružica Rip, Agneza Sas, Jolanda Šer-Petrović, Ketii Šer-Minderović. Šeka Almuli bila je jedna od delegatkinja Jugoslavije na Kongresu internacionalne alijanse za žensko pravo glasa i građanski rad žena i omladine, koji je održan u Kopenhagenu.⁷⁰

Vrlo značajnu ulogu u širenju ženskog naprednog pokreta odigrao je list *Žena danas*, (pokrenut 1936. godine, prestao s izlaženjem 1940. zbog policijske zabrane). Za svo vreme izlaženja lista, urednik je bila Olga Pops-Timotijević. U uredništvu lista bile su još sledeće Jevrejke: Olga Alkalaj, Vojka Demajo, Ela Almuli, Beška Bem-basa-Cvetić, Sarina I. Danon, Zojica Levi, Ketii Šer-Minderović. Za rad po

⁶⁵ Sećanje Stevana Varge – rukopis u Istorijskom arhivu Beograda, MG br. 263.
Zlatica Vujanović, n. d.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Sećanje Rade Kušića – rukopis u Istorijskom arhivu Beograda, MG br. 364.

⁶⁸ Sećanje Dušana Mijatovića – rukopis u Istorijskom arhivu Beograda, MG br. 416.

⁶⁹ Sećanje dr Smilje Tuzlić – rukopis u Istorijskom arhivu Beograda, MG br. 198.

⁷⁰ *Hronologija radničkog pokreta u Srbiji II (1919–1941)*, Beograd 1969, str. 355.

partijskoj liniji zadužene su bile Olga Alkalaj, Beška Bembasa-Cvetić i Zojica Levi, dok je Ketii Šer-Minderović finansijski pomagala izlaženje lista. Među saradnicima tog lista bile su i sledeće Jevrejke: Erika Davičo, Erna Eglender, Rašela Farhi, Marija Vajs, Ina Švarc, Paulina Lebl-Albala, Hedi Brandajs i Frida Grajf.⁷¹

U sindikatu je bilo relativno malo Jevreja radnika. Pomenućemo neke koji su se isticali svojom aktivnošću u revolucionarnom radničkom pokretu: Berta Baruh, Rašela-šela Baruh, David M. Demajo, David S. Demajo, Mordo Nahmijas, Estreja Ovadija, Mika Pesah, Ketii Šer-Minderović. Izvestan broj Jevreja intelektualaca, članovi KPJ, bili su posebno zaduženi od Partije za rad sa radnicima: Moša Pijade (do hapšenja), Joža I. Baruh (za rad s obalskim radnicima);⁷² Olga Alkalaj (za rad sa kućnim pomoćnicama),⁷³ Naftali Demajo (u čačku),⁷⁴ Isak-Edi Davičo⁷⁵ i dr.

U SBOTIČ-u je bio učlanjen veći broj Jevreja, od kojih su najaktivniji bili: Moša Levi (partijski instruktor), Jaša Levi, Marija Koš, Mihajlo Klajn, Alfred Demajo, Agneza Sas, Frida Bergman, Josif Almozlino, Rena Abravanel (Rada Čorović), Rašela Čelebi-Melamed, Rea Aronović, Frida Švarc i Stevan Varga. U partijskom rukovodstvu te organizacije bile su Rena Abravanel i Agneza Sas.⁷⁶ U sastavu SBOTIČ-a postojalo je i sportsko društvo »Polet«, a jedan od njegovih rukovodilaca bio je Avram Amar (1936). Od Jevreja SU U »PolGtli« aktivni bili: Josif-Jole Levi, Šeka Almuli, Moša Levi, Berta Baruh, Valerija Kario-Pap, Sonja Baruh i Stevan Varga.⁷⁷

I u nekim drugim udruženjima bilo je Jevreja među aktivistima. U »Progresu« aktivno su delovali David Naftali (jedan od osnivača tog udruženja i njegov sekretar 1927. godine) i Lucija Pijade;⁷⁸ u Društvu inženjera i tehničara delovao je ing. Žarko Kapon (rukovodilac partijske ćelije u tom društvu).⁷⁹

S obzirom da se dešavalo da obole pojedini članovi KPJ, koji su živeli u ilegalstvu, kao i da je u demonstracijama protiv režima bilo povređenih u borbi sa žandarmima, to je po direktivi Partije formirana »Grupa naprednih zdravstvenih radnika«, koja je ilegalno lečila obolele i povređene. U toj grupi su bili i zdravstveni radnici Jevreji – dr Ružica Rip i dr Avram Levi-Kurt.⁸⁰

Godine 1929. pokrenuli su Veselin Masleša, Oto Bihalji i Pavle Bihalji izdavanje časopisa *Nova literatura*, u kome su napredni književnici objavljivali svoje radove. Kasnije je časopis prerastao u izdavačko preduzeće »Nolit« za štampanje napredne literature.⁸¹

⁷¹ Mitra Mitrović, *Žena danas, Godišnjak grada Beograda VI*, Beograd 1959, str. 413.

⁷² G. Polovina, *Početak i razvitak djelovanja KPJ u kotaru Donji Lapac do aprila 1941. na području Karlovca, Korduna, Like i Pokuplja I*, Karlovac 1969, str. 549.

⁷³ J. Romano, *Dostojno priznanje Beograda revolucionarki Olgi Alkalaj, Jevrejski preyled 7–8*, 1970.

⁷⁴ Milica Damjanović, n.d. str. 114.

⁷⁵ Šakota, n.d. str. 381.

⁷⁶ Videti fusnotu 67.

⁷⁷ Sećanje Šonje Baruh – rukopis u Istorijskom arhivu Beograda, MG br. 492.

⁷⁸ Milica Damjanović, n.d. str. 86 i 141.

ⁿ Sećanje Radostava Ukropine – rukopis u Istorijskom arhivu Beograda, MG br. 618.

⁸⁰ Sećanje Saše Javorin – rukopis u Istorijskom arhivu Beograda, MG br. 27.

⁸¹ T. Vujasinović, *U Kraljevu od 1930–1934, četrdeset godina II*, Beograd 1960, str. 112.

30 J. Romano

Posebnim zadacima su od strane Partije bili zaduženi sledeći Jevreji, članovi KPJ:

Moša Pijade za organizovanje ilegalne štamparije i uređivanje lista *Komunist*;

David S. Demajo (zajedno sa Kunom Andrejevićem) za rad u ilegalnoj tehnici PK KPJ Srbije;⁸²

Vojka Demajo za primanje ilegalne pošte iz inostranstva za OK KPJ Beograd;⁸³

Olga Alkalaj, Joža I. Baruh i Isak-Edi Davičo za rad sa radnicima;

Marko Anaf za izgradnju skloništa u svom stanu u kojem bi se skrivali ilegalci, kao i ilegalan materijal;⁸⁴

Isa Karaoglanović za štampanje u njegovoj štampariji ilegalne literature i letaka;⁸⁵

Josif-Jole Levi za rad sa jevrejskom omladinom.

Među Jevrejima je između dva svetska rata bilo istaknutih revolucionara i mnogi od njih su bili na odgovornim partijskim dužnostima:

Isak Alfandari – član Centralnog veća SKOJ-a na Beogradskom univerzitetu (1920);

Moša Pijade – sekretar partijske organizacije »Dunav« (1920), član Privremenog zameničkog izvršnog odbora CK KPJ (1921), mandator CK KPJ u robijašnici u Sremskoj Mitrovici (1937), član CK KPJ (1940);

Avram Amar – sekretar skojevske organizacije u gimnaziji (1933), sekretar SKOJ-a u skautskoj organizaciji i sekretar MK SKOJ-a Beograd (1936);

Pavle Pap – sekretar skojevske organizacije Medicinskog fakulteta (1932), sekretar MK SKOJ-a Beograd i član MK KPJ Beograd (1933), član PK SKOJ-a za Srbiju (1934); član CK KPJ (1940);

Zlata Miler – član MK KPJ Beograd (1928);

Valerija Kario-Pap – član MK SKOJ-a Beograd (1935), član Komisije za rad sa ženama pri PK KPJ Srbije (1938);

Oskar Davičo – sekretar Sreskog komiteta KPJ Bihać;

⁸² Sećanje Vojke Demajo – rukopis u Istorijskom arhivu Beograda, MG br. 25.

⁸³ T. Vujašinović, *Mučne godine*, Sarajevo 1965.

⁸⁴ Sećanje Marka Anafa – rukopis u Istorijskom arhivu Beograda, MG br. 405.

⁸⁵ Usmena izjava Šime Karaoglanovića iz Beograda.

31 J. Romano

Olga Alkalaj – sekretar partijske organizacije V rejona Beograda, član Komisije za rad sa ženama pri PK KPJ Srbije (1938);

Beška Bombasa-Cvetić – sekretar partijske organizacije u uredništvu lista *Žena danas* (1936);

Isak-Edi Davičo – sekretar skojevske organizacije u I muškoj gimnaziji, član MK SKOJ-a Beograd;

Mirko Davičo – sekretar skojevske organizacije na Pravnom fakultetu;

Stevan Varga – sekretar Povereništva za koordinaciju rada sa srednjoškolskom omladinom (1936), član Skautskog komiteta (1935);

Rena Abravanel (Rada Ćorovič) – član Komiteta KPJ III rejona Beograda (1940);

Leopold Dajč – sekretar skojevske organizacije Medicinskog fakulteta (1939);

Rašela Baruh-Simić – član Komisije za rad sa ženama pri PK KPJ Srbije (1938), sekretar partijske ćelije II rejona Beograda (1941);

Dora Frajdenfeld – rukovodilac skojevske tehnike na Dorćolu (1940);

Frida Bergman – član Komiteta KPJ V rejona Beograda (1940);

Regina štern – na radu u skojevskoj tehnici na Dorćolu (1940).

Zbog pripadnosti Komunističkoj partiji ili SKOJ-u, sud za zaštitu države osudio je 15 beogradskih Jevreja na robiju, a 23 na zatvor.

U Srbiji je bilo i pojedinačnih uključivanja Jevreja u revolucionarni radnički pokret: u čačku – David Naftali i Dina Albahari; Gornjem Milanovcu – dr Marcel Šnajder; Kragujevcu – dr Moša Eli i Emanuel Pinhas (Pinhas je aktivno delovao u URSS-u i u radničkom udruženju »Abrašević«); Leskovcu – ing. Aleksandar Švicer, koji je kao nastavnik u Tehničkoj školi imao veliki uticaj na učenike te škole.

HRVATSKA I SLAVONIJA – Pred drugi svetski rat živelo je na teritoriji Hrvatske i Slavonije oko 25.000 Jevreja od kojih oko 11.000 u Zagrebu, 3.000 u Osijeku i okolnim mestima. Sem toga, veće jevrejske zajednice su postojale još u Vinkovcima, Varaždinu, Slavanskom Brodu, Čakovcu i Koprivnici. U svim navedenim mestima došlo je do uključivanja izvesnog broja Jevreja u napredni i revolucionarni radnički pokret, ali do brojnijeg uključivanja došlo je samo u Zagrebu. S obzirom da nisu postojali u svim tim mestima isti uslovi za uključivanje Jevreja u Pokret, biće iznete osnovne karakteristike u vezi s uključivanjem u pojedinim mestima Hrvatske i Slavonije.

32 J. Romano

Kao što je pomenuto, u Zagrebu je došlo do masovnijeg uključivanja Jevreja u napredni omladinski, kao i u revolucionarni radnički pokret, a razlozi su bili sledeći:

posle prvog svetskog rata veći broj jevrejskih omladinaca otišao je na studije u Beč i Prag, gde su postojali socijalistički klubovi. U tim klubovima studenti su se upoznavali sa marksističkom ideologijom i mnogi od njih su primljeni u članstvo KPJ. Po povratku u zemlju najveći broj se nastanio u Zagrebu. Od Jevreja koji su završili studije u Beču u članstvo KPJ su primljeni: dr Lavoslav Kraus, dr Miroslav Šlezinger, dr Salamon-Moni Levi, Alfred Bergman, kao i izvestan broj studenata, koji su nastavili studije u Zagrebu (Stjepan Policar, Miroslav Dajč i dr.). Svi su se aktivno uključili u Zagrebu u revolucionarni radnički pokret i nastavili sa revolucionarnim radom;

izvestan broj jevrejskih omladinaca došao je na studije u Zagreb iz raznih mesta Jugoslavije, od kojih su neki već bili članovi SKOJ-a i vršili snažan uticaj na ostale studente Jevreje;

vrlo aktivna delatnost Komunističke partije na Zagrebačkom sveučilištu dovela je do uključivanja znatnog broja studenata Jevreja u njene redove;

progoni Jevreja u Poljskoj, Nemačkoj, čehoslovačkoj i Austriji još u periodu pre pojave nacizma, a naročito kasnije, primorali su veći broj studenata Jevreja da napuste te zemlje i nastane se u Jugoslaviji, gde su nastavili studije. Veći broj ih se nastanio u Zagrebu. Njihov dolazak u Jugoslaviju bio je od posebnog značaja za političku preorijentaciju Jevreja, naročito jevrejske omladine, jer su došli do saznanja da rešenje jevrejskog pitanja leži u pobedi socijalističke revolucije.

Navedeni činioци postepeno su uslovljavali sve veću političku diferencijaciju unutar jevrejske omladine, prvenstveno studentske: na Jevreje nacionaliste-cioniste i Jevreje levičare. Prvih godina posle prvog svetskog rata, grupa nacionalista-cionista bila je znatno brojnija od grupe levičara i ona je zauzela sve upravne pozicije u raznim jevrejskim udruženjima i organizacijama. Međutim, zahvaljujući delovanju članova KPJ i SKOJ-a u tim udruženjima i organizacijama, grupa levičara u njima postaje sve brojnija. To je naročito došlo do izražaja u organizacijama *Hašomer hacair* u kojima se vidno ispoljio uticaj članova KPJ i SKOJ-a (Pavla Verthajma, Artura Keršnera, Magde Bošković, Ive Leva, Ivica Švarc i dr.).⁸⁶

Posle prvog svetskog rata stalno je rastao broj studenata Jevreja na Zagrebačkom sveučilištu, koji su dolazili iz svih pokrajina Jugoslavije. Među njima bio je veći broj siromašnih studenata, pa je osnovana *židovska menza* kao i *židovsko akademsko potporno društvo*, koje je tim studentima davalo socijalnu pomoć. Do 1931 godine u rukovodstvu *Židovske menze* i *Akademskog potpornog društva* bili su pripadnici cionističke grupe. Grupa studenata levičara nije bila zadovoljna radom

⁸⁶ V. Rajčević, *Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu 1918–1941*, Zagreb 1959. str. 138.

tih rukovodstava, pa su nastojali da u rukovodstva uđu i levičari, odnosno, da potpuno preuzmu rukovođenje tim organizacijama.

U cilju sprovođenja organizovane borbe protiv grupe cionista, pripadnici levičara formirali su aktiv u koji su ušli članovi KPJ i SKOJ-a: Žiga Kraus, Samuel Lerer, Mojzes Spiro, Lazar Mebel. U cilju pridobijanja što većeg broja studenata, aktiv je organizovao predavanja iz oblasti marksizma. Broj studenata levičara bio je svakim danom sve veći. Godine 1931. grupa levičara uspela je da u novu upravu bude uključeno nekoliko pripadnika iz njihove grupe, a 1933. godine već je imala većinu u upravama navedenih organizacija.⁸⁷

činjenica je da su u Zagrebu prvi Jevreji, koji su se uključili u revolucionarni radnički pokret, bili iz redova studenata, a i u kasnijem periodu su oni najvećim delom zastupljeni. Pomenuto je, da je 1919. godine osnovan na Zagrebačkom sveučilištu Klub studenata-komunista. Za sekretara Kluba izabran je Lujo Vajs. Nakon zabrane postojanja tog Kluba, napredni studenti su osnovali Klub studenata marksista u koji su bili učlanjeni i sledeći Jevreji: Zlata Miler, Stjepan Policer, Maks švarc, Miroslav Dajč, Milivoj Hiršl, Bela Händler i Pavle Brajer. Najaktivnija u tom Klubu bila je Zlata Miler, koja je po direktivi Partije učestvovala i pri osnivanju Organizacije studentkinja Zagrebačkog sveučilišta u kojoj je aktivno delovala i Mirjam Hafner.⁸⁸ Zlata Miler je 1924. godine organizovala i prvu grupu žena radnica, simpatizera KPJ u Zagrebu.⁸⁹

Posle provale 1929. uhapšen je i veći broj studenata članova KPJ i SKOJ-a, što je uslovalo prestanak rada partijske organizacije na Sveučilištu. Godine 1932. došlo je do ponovnog aktiviranja partijskog rada. Izvestan broj članova KPJ i SKOJ-a dobio je zadatak da na Sveučilištu obnove partijsku organizaciju. Među njima je bio i Ivan Korski, koji je ponovo formirao grupu studenata marksista na Sveučilištu, u kojoj je u to vreme aktivno radila i Rut Lederer. Iste godine je osnovano i Središnje rukovodstvo studenata Zagrebačkog sveučilišta sa Centralnim vijećem, koje je objedinjavalo rad naprednih grupa na Sveučilištu, član tog Vijeća bio je i Leo Mates.

Unutar te organizacije postojala je marksistička grupa kojom je rukovodio Ivan Korski.

Do ponovnog prekida partijskog rada na Sveučilištu došlo je posle nove provale 1936. godine, kada je uhapšen veći broj studenata članova KPJ i SKOJ-a. Međutim, već sledeće godine po direktivi Partije pristupio je Leo Mates njenom obnavljanju.

Počev od 1935. godine značajnu ulogu u radu partijske organizacije na Sveučilištu odigrao je Moša Albahari, student filozofije. On je 1936. učestvovao u osnivanju

⁸⁷ V. Rajčević, n.d., str. 138.

⁸⁸ Ibidem, str. 35, 66, 84.

⁸⁹ M. Iveković, n.d., str. 134 (I).

34 J. Romano

Akcionog odbora hrvatskih studenata ljevičara i izabran je za člana tog odbora. Godine 1937. učestvovao je po direktivi Partije pri organizovanju logorovanja naprednih studenata u Kranjskoj gori. Aktivno je učestvovao u radu Akademskog filozofskog kluba i saradivao je u više naprednih časopisa.⁹⁰

Nakon šestojanuarske diktature, počev od 1932, Partija je uspela da se konsoliduje i na svim fakultetima je došlo do obnavljanja i jačanja partijskih, prvenstveno skobjevskih organizacija. Od tog perioda pa do početka drugog svetskog rata, gotovo na svim fakultetima bilo je Jevreja članova KPJ ili SKOJ-a:

- na Farmaceutskom – Rahela Albahari, Klara Klajn i Mirjam Ferera;
- na Filozofskom – Moša Albahari, Mirko Kesler, Vera Klajn, Ivana Švarc;
- na Medicinskom – Cila Albahari, Rut Lederer, Ruža Blau-Francetić, Mira Kajzer-Carin, Franjo Hercog, Vladimir Majder-Kurt (učestvovao 1932. u obnavljanju partijske organizacije u Sisku);⁹¹
- na Pravnom – Dragan Mautner, Dragutin Kolman;
- na Tehničkom – Robert Domani, Leo Mates, Mojzes Spiro;
- na Veterinarskom – Vilko Bihler, Artur Keršner, Samuel Lerer, Josip Polak, Viktor Rozencvajg (za Rozencvajga se navodi, da je bio najizgrađeniji marksista na Fakultetu);
- na Ekonomskoj visokoj školi – Magda Bošković (osnivač marksističke grupe u toj školi).

Znatan broj jevrejskih studenata bio je uključen u napredno udruženje *Svjetlost*. Jedan od najaktivnijih u udruženju bio je Dragutin Kolman, koji je izabran 1937. godine za predsjednika. Te godine je u sukobu sa frankovcima bio i teško ranjen.⁹²

Karakteristično je da je mali broj srednjoškolaca Jevreja bio uključen u napredni omladinski pokret, verovatno zato, što taj pokret nije imao one razmere, kao što je bio slučaj sa srednjim školama u Beogradu. Od srednjoškolaca aktivni su bili: u I muškoj gimnaziji – Karlo Svečenski; u III muškoj gimnaziji – Josip Adižes i Jonatan Vizler; u II ženskoj gimnaziji – Milena Šlezinger; u III ženskoj gimnaziji – Maja Bošković i Lea Jungvirt. U srednjoškolske aktive bili su uključeni: Zvonko First, Lea Jungvirt, Alel Savić, Milena šlezinger i Maja Bošković.⁹³ Među aktivistima u Učiteljskoj školi pominje se 1935. godine Elvira Rajh.⁹⁴

⁹⁰ V. Rajčević, n.d. str. 243.

⁹¹ M. Iveković, n.d. str. 174.

⁹² V. Rajčević, n.d. str. 232 i 241.

t. Ivanec, *Nepokorena mladost*, Zagreb 1961, str. 20, 190, 191, 196, 259.

⁹³ M. Iveković, n.d. str. 295.

Pred drugi svetski rat postojala je u Zagrebu skojevska grupa sastavljena isključivo od jevrejskih srednjoškolaca kojom je rukovodio Alel Savić. U grupi su bili Petar Gotlib, Aleksandar Hiršl, Ivo Braun, Ivo Gutman i Sam Hohberger.⁹⁵

U skautskoj organizaciji bio je uključen izvestan broj srednjoškolaca i studenata. Od posebnog značaja za razvoj te organizacije u periodu od 1930. do 1932. godine bila je uloga Lea Matesa i Zdenka Hasa. Mates je u tom periodu bio načelnik Skautske župe za Hrvatsku i Slavoniju. Has je unutar organizacije osnovao klub mladih marksista pod nazivom *Klub brdana*, koji su završili 1932. godine, ideološko-politički kurs prilikom kampovanja u Podgrmeču. Međutim, reakcionarna grupa u skautskoj organizaciji uspjela je da isključi te godine Matesa i Hasa iz organizacije zbog njihovog revolucionarnog delovanja.⁹⁶

U redovima revolucionarnog radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji bio je uključen vrlo mali broj radnika Jevreja. Verovatno je razlog socijalna struktura jevrejskog stanovništva na toj teritoriji. Međutim, Partija je zadužila izvestan broj Jevreja članova KPJ i SKOJ-a za rad sa radnicima, u strukovnim sindikata i u URSS-u. Pomenućemo neke od njih:

Zlata Miler je bila zadužena 1924. za formiranje grupe simpatizera KPJ među radnicima;

Leo Mates je bio zadužen za rad sa radnicima Zagrebačkog tramvaja i za obnavljanje sindikalne organizacije u tom preduzeću;⁹⁷

Josip Polak je delovao među radnicima u kamenolomu u Ivanovcu (kod Psunja) i organizovao je štrajk kamenolomaca, koji je trajao 6 nedelja;⁹⁸

Egon Vajs je delovao među radnicima tvornice »Hardtmuth« (ubijen od ustaša 1941);⁹⁹

Cadik Kabiljo formirao je prvu partijsku ćeliju u tvornici »Lipa« u Zagrebu;¹⁰⁰

Julija Vajner delovala je među zagrebačkim radnicima;

Hajim Fridman, Milan Gotlib i Franjo Najman (skojevci) zaduženi su bili za rad sa radničkom omladinom.¹⁰¹

U strukovnim sindikatima delovali su: Margita Kabiljo-Kister, Cadik Kabiljo, Stjepan Engl, Nada Gaon i Milan Špicer-Milanović (svi su ubijeni od ustaša). Aktivni

⁹⁵ M. Iveković, n.d. str. 250.

⁹⁶ V. Rajčević, n.d. str. 136.

⁹⁷ L. Mates, *Među radnicima Zagrebačkog tramvaja*, *Četrdeset godina* 2, Beograd 1960.

⁹⁸ I. Ovas, *Štrajk u kamenolomu Ivanovac*, *Četrdeset godina* 3, Beograd 1960, str. 305.

⁹⁹ Danica Čazi, *Rad komunista u tvornici »Hardtmuth«*, *Četrdeset godina* 3, Beograd 1960, str. 171.

¹⁰⁰ S. Makić, *Šanski Most i Gornja Sanica 1941, Podgrmeč u NOB I*, Beograd 1972, str. 451.

¹⁰¹ T. Ivane, n.d. str. 154.

36 J. Romano

su bili u URSS-u: Lidija Hercog, Elena Kon-Misuri, ing. Josip Engl, David Gaon, Hajim Fridman, Milan Gotlib, Mira Gotlib, Franjo Najman i Ivica Švarc.¹⁰²

U SBOTIČ-u su delovali: Mila Hercog, ing. Josip Engl, Leo Polak, Lenka Maestro, Jelka Švabenic i dr.

Članova i veći broj simpatizera KPJ bilo je i među jevrejskim intelektualcima. Posebno mesto zauzima dr Beno Štajn, koji je zbog ilegalnog rada bio nekoliko puta hapšen. U njegovom stanu okupljali su se napredni intelektualci, pa je zato taj stan nazvan »Klub dr Bene Štajna«. Njegova delatnost u revolucionarnom radničkom pokretu bila je svestrana: organizovao je prikupljanje »Crvene pomoći«, slao hranu i lekove političkim zatočenicima na robiji, prenosio partijsku poštu iz Zagreba do CK KPJ u Beču, učestvovao u prihvatanju španskih dobrovoljaca itd. On je bio i jedan od osnivača udruženja »Radne zajednice za individualnu psihologiju«, koje je proučavalo vezu između psihičkih smetnji i ekonomsko-socijalne situacije pojedinaca i masa.¹⁰³

U širenju napredne misli među omladinom značajnu ulogu su odigrali dr Stjepan Policer u Školi narodnog zdravlja i dr Miroslav Šlezinger u školi za primalje. Od intelektualaca isticao se u radu u naprednom pokretu Miroslav Jun, član Glavnog inicijativnog odbora Stranke radnog naroda. U »Pučkom teatru« su bili aktivni: Velimir Drekster (Marko Perić), Moša Albahari, Magda Bošković i dr. Jedan od osnivača zadruge »Hrvatska zaklada« za izdavanje napredne literature bio je dr Edo Dajč.¹⁰⁴

Znatan broj jevrejskih intelektualaca saradivao je u naprednim časopisima. Neki su bili u uređivačkom odboru, a neke je delegirala Partija u sastav uredništva.

Leo Mates je bio predstavnik KPJ u uredništvu i ista *Student*, *Glasa omladine* i *Naše novine* (1936);

Moša Albahari saradivao je u listu *Borbeni student* (list studentske skojevske organizacije od 1934);

Magda Bošković bila je urednik almanaha *Srednjoškolci govore* (1934) i član uredništva *Naše novine*;

Ivan Korski član uredništva *Komunističkog studentskog biltena* (1934);

dr Pavao Verthajm saradivao je u časopisu *Pregled* i bio član uredništva lista *Naše novine* i *Znanje*;

dr Ivo Lev bio je član uredništva časopisa *Izraz*;

¹⁰² Ibid., str. 20, 161, 172, 252.

¹⁰³ M. Iveković, n. d. I, str. 283 i II, str. 17.

D. Škorić, *Zadruge kao ilegalne forme političkog rada*, *Četrdeset godina* 3, Beograd 1960, str. 388.

Zvonimir Rihtman saradivao je u časopisima *Lietratura, Znanost i život, Pečat i Almanah savremenih problema*;

Pavle Pap saradivao je u listu *Vjesnik radnog naroda* (1938).

Predviđajući napad Trećeg Rajha na Jugoslaviju i ulogu koju će morati da odigra Partija u tom slučaju, CK KPJ je poverio ing. Josipu Englu i njegovom bratu Stjepanu Englu izradu ilegalne radio-stanice u Zagrebu. Oni su taj zadatak izvršili, i putem te radio-stanice objavljen je 4. jula 1941. godine proglas CK KPJ o podizanju opštenarodnog ustanka. Radio-stanica je odigrala vrlo značajnu ulogu u toku 1941. godine, dok je ustaše nisu otkrile.¹⁰⁵

U periodu između dva svetska rata, sledeći Jevreji iz Zagreba obavljali su odgovorne partijske dužnosti:

Zlata Miler – sekretar MK SKOJ-a, član Komisije za rad sa ženama pri PK KPJ za Hrvatsku, član PK SKOJ-a (1924–1928);¹⁰⁶

dr Stjepan Policar – sekretar MK KPJ Zagreb (1925–1927);

Milan Špicer-Milanović – član MK KPJ Zagreb (1926–1928);

dr Salamon-Moni Levi – član Rejonskog i Opštinskog komiteta KPJ Zagreb i rukovodilac partijske tehnike pri CK KPJ (1928);

Moša Albahari – partijski rukovodilac na Zagrebačkom sveučilištu (1934) i sekretar biroa PK SKOJ-a za Hrvatsku;¹⁰⁷

Leo Mates – član Sveučilišnog rukovodstva komunističke organizacije i član sekretarijata Centralnog vijeća (1933), član MK KPJ Zagreb (1934), član Omladinske komisije pri CK KPH (1937), sekretar PK SKOJ-a za Hrvatsku (1939);¹⁰⁸

Ivan Korski – član Privremenog rukovodstva SKOJ-a (1935);¹⁰⁹

Mila Hercog – član MK KPH Zagreb;¹¹⁰

Ladislav Gros – član Reonskog komiteta KPH Zagreb;

Alfred Bergman – na radu u partijskoj tehnici CK KPJ u Beču i član Balkanskog komiteta Crvene pomoći;¹¹¹

¹⁰⁵ D. Pavlović, *Narodni heroj Josip Engl – tvorac prve radio-stanice za NOB, Jevrejski almanah 1957–1958.* str. 122.

¹⁰⁴ Zlata Miler, *Studentske frakcije, Četrdeset godina I*, Beograd 1960.

V. Rajčević, n.d., str. 258.

¹⁰³ M. Vasić, n.d. str. 291.

¹⁰⁹ Ibid., str. 202, 204.

M. Iveković, n.d. str. 360.

Spc.nija 1936–1939, V, Beograd 1971, str. 509.

38 J. Romano

Sigmund Kraus – rukovodilac partijske tehnike MK KPH Zagreb;¹¹²

Laura Polak-Vinter – na radu u Rejonskoj partijskoj tehnici;¹¹³

U redovima španske republikanske armije borilo se deset Jevreja iz Zagreba.

Zbog pripadnosti revolucionarnom radničkom pokretu, sud za zaštitu države osudio je 14 Jevreja na robiju, a 16 na zatvor ili su bili duže vremena u istražnom zatvoru.

Težak udarac zadala je Mačekova straža Komunističkoj partiji Hrvatske, koja je uhapsila noću 30/31. marta 1941. godine 25 istaknutih revolucionara, najvećim delom partijskih rukovodilaca, i predala ih kasnije ustašama. Internirani su u Kerestincu i svi pobijeni. Među pobijenima su bili i sledeći Jevreji, pripadnici revolucionarnog radničkog pokreta: Alfred Bergman, Ivan Korski, Sigmund Kraus, Ernest Rado, Zvonimir Rihtman i Viktor Rozencvajg.

U Osijeku je između dva svetska rata manji broj Jevreja bio uključen u revolucionarni radnički pokret. Prvi koji su se uključili u pokret neposredno posle prvog svetskog rata bili su: Marko Lajtner, Ernest Dirnbah, Milan Volner-Vilković i Artur Vajs. Lajtner je bio 1919. godine gradski zastupnik Socijaldemokratske stranke i kasnije je kao advokat branio komuniste na sudu za zaštitu države. Dirnbah je kao advokat branio komuniste na sudu za zaštitu države. Dirnbah je 1921. osnovao u gimnaziji neku vrstu »sovjeta«, koji su ubrzo likvidirani. Volner-Vilković je neko vreme delovao aktivno među omladinom, a kasnije među radnicima. Vlastitim sredstvima izdavao je list *Plug*, a političkim zatočenicima u robijašnicama slao je lekove i hranu. Vajs je 1922. godine bio osuđen zbog revolucionarnog rada od suda za zaštitu države na 2 godine robije. Po izlasku sa robije prenosio je neko vreme poštu iz Jugoslavije do CK KPJ u Beču. Ubijen je na policiji u vreme Šestojanuarske diktature.

Prvi jevrejski omladinci-skojevci bili su Žiga Englman i Alma Zonenšajn. Uhapšeni su 1928. i na saslušanju u osiječkoj policiji zadali su težak udarac Komunističkoj partiji, jer su provalili veliki broj članova KPJ i SKOJ-a (»Osiječka provala«).¹¹⁴

Od jevrejskih studenata najaktivniji je bio Branimir Fridman, zadužen za rad sa radnicima. Njegov rad je otkrila policija i od suda za zaštitu države osuđen je na sedam godina robije, koja mu je na robiji produžena za još dve godine zbog pevanja revolucionarnih pesama.¹¹⁵ Od studenata aktivni su bili još Magda Bošković, Nikola Lang, Tibor Rausnic, ali se njihova aktivnost najviše ispoljila na zagrebačkim fakultetima, gde su studirali.

^{1.2} D. Marković, Lj. Ristović, *Politička suđenja*, Beograd 1969, str. 854.

^{1.3} *Zene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi I*, str. 12, i str. 485, Zagreb 1955.

^{1.4} D. Marković, Lj. Ristović, n.d. str. 453.

^{1.5} D. Marković, Lj. Ristović, n.d. str. 452.

39 J. Romano

U revolucionarnom pokretu u Osijeku vrlo značajnu ulogu je odigrao Zdenko Has. On je bio zadužen za rad s omladinom, posebno u skautskoj organizaciji, o čemu je bilo već govora. Godine 1932. bio je član redakcionog lista *Signal*, koji je policija zabranila posle osmog broja."⁶

Za rad s učenicima u Učiteljskoj školi bio je zadužen Miroslav Bauer, koji je predstavljao vezu između skojevske organizacije škole i MK SKOJ-a."⁷

U sindikatima su aktivno delovali Miroslav Bauer, Zdenko Has, dr Lavoslav Kraus, Jakša Singer, Ružica Rajter, a u SBOTIČ-u, Rikard Šulc i Bertold Čerkovski."⁸

Na odgovornim partijskim dužnostima između dva svetska rata bili su: Miroslav Bauer (član MK KPH Osijek, 1940), Zdenko Has (član MK KPH Osijek, 1935. i član OK KPH za Osijek), Zdravko Singer (član OK KPH za Osijek).

Kao pripadnici revolucionarnog radničkog pokreta, odnosno KPJ, bili su osuđeni od suda za zaštitu države na robiju: Branimir Fridman (9 god.), Artur Vajs (2 god.), Josip Šuler (2 god.) i Zdravko Singer (5 god.), dok su četvorica bila osuđena na zatvor.

Iz drugih mesta Hrvatske i Slavonije pripadnici revolucionarnog radničkog pokreta bili su:

- u Bjelovaru – Julijus Eker, član OK KPH Bjelovar (1940);⁹
- u Čakovcu – Andrija Remenji, sekretar MK KPH Čakovec (1938–1940);
- u Đakovu – Reginald Vajs-ćiro, sekretar MK KPH Đakovo (1940);¹²⁰
- u Karlovcu – Nikola Kardoš, član Rejonskog komiteta KPH Karlovac, Lazar Held, sekretar sindikalne podružnice, ing. Ivo Goldštajn, aktivista u URSS-u. Od omladinaca aktivan je bio Gertner Perl, član OK SKOJ-a za Bjelovar;¹²¹
- U Slavonskom Brodu – Natan Vajs i Ruža Lerinc, istaknuti sindikalni radnici, više puta hapšeni;
- U Varaždinu – Hugo Kon, član OK KPH za Varaždin, i Ljudevit Kon. Značajnu ulogu odigrao je do rata i advokat dr Oto Špigler, čija kancelarija je bila konspirativni centar OK KPH Varaždin – Čakovec.¹²²

^m M. Iveković, n.d. str. 81.

^{1,7} D. Kladarin: *Aktivnost skojevske grupe u osječkoj Učiteljskoj školi, Četrdeset godina 4*, Beograd 1960. str. 105.

^{1,3} I. Simić, *Po povratku s robije, Četrdeset godina 2*, Beograd 1960.

²³ M. Prpić, *Aktivnost u Bjelovaru prvih mjeseci ustanka, Četrdeset godina 6*, Beograd 1961, str. 189.

²³ S. Brlošić, *Đakovo i okolica u 1941, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, 4*, Beograd 1964, str. 878.

¹²¹ V. Holjevac, *Razvitak radničkog pokreta u Karlovcu između dva svjetska rata, Djelatnost KPJ do aprila 1941, na području Karlovca, Korduna, Like i Pokupja I*, Karlovac 1969, str. 132.

¹²⁰ V. Madarić, *Neki momenti iz rada Okružnog komiteta Varaždin i organizacija kotara Ludbreg, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, 3*, Beograd 1963, str. 631.

BOSNA I HERCEGOVINA – Sa teritorije Bosne i Hercegovine bio je uključen u revolucionarni radnički pokret znatno veći procenat Jevreja nego sa ostalih teritorija Jugoslavije. Razlozi za to su socijalna struktura jevrejskog stanovništva u BiH, kao i znatno veći uticaj Komunističke partije, posebno na jevrejske radnike. Gotovo da nije bilo mesta u kojem su živeli Jevreji, a da među njima nije bilo pripadnika revolucionarnog radničkog pokreta.

U Sarajevu je živio veliki broj Jevreja radnika, zanatlija i sitnih trgovaca, a znatan broj je bio bez zanimanja. U 1935. godini oko 1.200 lica je primalo socijalnu pomoć od raznih dobrotvornih udruženja i organizacija. Lepa Perović, istaknuti politički radnik, navodi u jednom članku: »Bila sam iznenađena koliko mnogo u Sarajevu među Jevrejima ima radnika i sirotinje«. ¹²³ Doista, u Sarajevu je bilo i bogatih Jevreja, ali je broj siromašnih bio neuporedivo veći. Socijalne razlike uslovile su i pojavu političke diferencijacije među Jevrejima na: bogatije, koji su bili za cionistički pokret, i siromašne, koji su prihvatili socijalistički program. Broj pripadnika ove druge grupe stalno je rastao, a naročito u toku i posle ekonomske krize (1929–1932), koja je dovela do osiromašjenja većeg broja zanatlija i sitnih trgovaca. Među Jevrejima te druge grupe, Partija je našla plodno tlo za rad. Njen ekonomski i politički program, a posebno program borbe protiv fašizacije zemlje, bio je svesrdno prihvaćen od jevrejskih masa, radnika, zanatlija, sitnih trgovaca, kao i Jevreja bez zanimanja.

Neposredno po završetku prvog svetskog rata, u rukovodstvima sindikata bio je znatan broj Jevreja: Moric Švarchard (član uprave Saveza bosansko-hercegovačkih železnica), Izrael Gaon (partijski poverenik u Glavnoj železničkoj radionici u Sarajevu), Juda Atijas (sekretar Saveza kožarsko-prerađivačkih radnika), David Abinun (član uprave Saveza kožarsko-prerađivačkih radnika), Natan Ovadija (blagajnik Saveza metalnih radnika BiH), Konforti i Levi (članovi uprave Saveza knjigovodstvenih radnika BiH), itd. Veći broj Jevreja iz Sarajeva bio je još pre stvaranja države SHS u sindikatima kao i u Socijaldemokratskoj stranci. Jedan od istaknutih rukovodilaca Socijaldemokratske stranke bio je dr Milan (Moise) Zon, koji je učestvovao kao delegat Socijaldemokratske stranke BiH 1919. godine na Kongresu ujedinjenja u Beogradu, i bio izabran za člana Centralnog veća Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista).

Na Kongresu ujedinjenja sindikata (1919) kao delegat Saveza metalnih radnika učestvovao je sa Đurom Đakovićem i Natan Ovadijem. Na izborima za Konstituantu (1920) kandidat na listi KPJ bio je Đuro Đaković, a njegov zamenik Izrael Gaon. Predstavnik liste KPJ, u 1. rejonu u Sarajevu, bio je Jozef Levi, stolar, a zamenik nosioca liste KPJ u 3. rejonu Avram Altarac, kovač. ¹²⁴

¹²³ Lepa Perović, *Od Beograda, preko Sarajeva, do Mostara, Ustanak naroda Jugoslavije* 5, Beograd f>64. str. 106.
M. Finč, n.d. str. 195.

Jedan od najaktivnijih sarajevskih Jevreja posie prvog svetskog rata u revolucionarnom radničkom pokretu bio je Benjamin Finci, krojač, učesnik u oktobarskoj revoluciji. Po povratku iz SSSR-a bio je zadužen partijskom tehnikom pri PK KPJ za BiH. Godine 1929. je uhapšen i ubijen prilikom saslušanja u sarajevskoj policiji.¹²⁵

Počev od 30-tih godina odvijala se ogorčena borba između napredne omladine i pripadnika revolucionarnog radničkog pokreta sa jedne, i pripadnika cionista sa druge strane. Ta borba je dolazila do punog izražaja u vreme izbora novih uprava u raznim jevrejskim udruženjima i organizacijama. Primenjivane su i mere diskriminacije prema pripadnicima »levice«, od strane jevrejskih potpornih društava pri dodeli stipendija i potpora. Treba naglasiti, da su ta društva bila finansirana od bogatijih Jevreja, koji nisu simpatizovali »levicu«. Uporedo sa narastanjem broja pripadnika naprednog, odnosno revolucionarnog radničkog pokreta, njihovi pripadnici su postepeno ulazili u uprave jevrejskih društava i organizacija.

Od posebnog značaja za širenje napredne misli među jevrejskom omladinom, prvenstveno radničkom, bila je uloga radničkog udruženja *Matatje*. Osnovano je 1923. kao »vaspitna i fiskulturna organizacija«. Pod okriljem tog »programa« jevrejski radnici su dobili legalnu organizaciju za svoja delovanja. *Matatja* je imala u svom sastavu veći broj sekcija: kulturnu, dramsku, horsku, sportsku, dečju itd. Ubrzo je to društvo postalo žarište društvenog i političkog života sarajevskih Jevreja, posebno radnika. U njegovom sastavu stalno je rastao broj članova KPJ i SKOJ-a, koji su vršili jak politički uticaj na ostale članove. Formirane su posebne grupe za ideološko-političko vaspitanje.

Zahvaljujući delovanju tog društva, veliki broj sarajevskih Jevreja glasao je 1938. godine, na izborima za Skupštinu, protiv Stojadinovićeve liste, odnosno, glasali su za listu Udružene opozicije. Posle izbora, policija je zabranila rad tog društva godinu dana. Pred drugi svetski rat, u *Matatji* je bilo učlanjeno oko 1.100 članova, od kojih oko 400 skojevaca i članova KPJ.

Komunistička partija imala je u *Matatji* jak oslonac. Vezu između tog društva i MK KPJ Sarajevo, kao i MK SKOJ-a održavao je Eliezer-Lezo Perera. Od članova KPJ i SKOJ-a najaktivniji u *Matatji* su bili: Nisim Albahari, Jozef-Čučo Albahari, Jozef J. Altarac, Salamon-Moni Finci, Leon M. Maestro, Hajim Levi, Salamon Romano, Moric Kabiljo, Jahiel Katan, Albert Kamhi, Bukica Daniti i dr.

Rad članova *Matatje* nije se odvijao isključivo unutar tog udruženja. Po direktivi Partije mnogi njeni članovi su aktivno radili u sindikatima, radničkim i naprednim udruženjima i organizacijama. Naročito veliki broj ih je bio uključen u sindikate, i to:

¹²⁵ Građa za istoriju radničkog pokreta i KPJ u Vojvodini 1918–1929, Sremski Karlovci 1966, dok. br. 633.

42 J. Romano

– u sindikatu metalaca: Lezo Perera (član odbora Međustrukovnog sindikata i partijske organizacije kovinara), Mento Eškenazi, Cezar Konforti, Šua Pinto, Rafo Gaon, Hajim Levi, Sado Perera;

– u sindikatu grafičara: Mordo Altarac (rukovodilac centra za distribuciju ilegalne štampe pri MK KPJ Sarajevo), Salamon Romano, Jozef Romano, Jaša Danon, Daniel Ozmo, Albert Altarac, Hajnrih Fertig (svi članovi KPJ);¹²⁶

– u sindikatu kožarsko-prerađivačkih radnika: David Levi (ubijen od ustaša u zatvoru u Sremskoj Mitrovici 1941, gde je odveden pre rata po presudi suda za zaštitu države). Do odvođenja na robiju, bio je sekretar partijske organizacije u tom sindikatu;

– u sindikatu tekstilaca: Nina Pinto, Nada Altarac, Nisim H. Montiljo, Roza J. Papo, Hanika Altarac, Estera J. Papo, Rikica Pardo, Blanka Albahari-Ferušić, Hari Albahari, Ašer S. Danon, Zlata Kabiljo, David Romano, Zora Rakoši-šer, Donka Fertig-Perera, Jozef Altarac-Todor, Juda Papo, Šalom Daniti, Šandor Gutman, i dr. Svi su bili članovi KPJ ili SKOJ-a. Romano, Gutman i Jozef Altarac stradali su u ustaškim logorima. Među organizatorima štrajka radnica u tvornici čarapa »Ključ« 1938. bile su Rikica Pardo i Hanika Altarac;¹²⁷

– u sindikatu privatnih nameštenika: Nisim Albahari, Izidor Altarac, Šalom Albahari, Mirko Levinger, Salamon M. Konforti, Viktorija Baruh, Rafael Musafija, Hana Ozmo, Ašer Danon, Slavko Engl, Pavle Goranin, Aleksandar Salcberger, Jakob Gaon, Marko Šrajber i dr. Januara 1941. osnovana je u SBOTIČ-u partijska organizacija, a od Jevreja njeni članovi su bili: Hana Ozmo (sekretar), šalom Albahari, Slavko Engl, Marko Šrajber, Rafael Musafija, Bjanka Levi, Mordo Papo, Ašer Danon, Viktorija Baruh.

U radničkom udruženju *Proleter* aktivno su delovali: dr Milan (Moise) Zon (1925. bio je predsednik udruženja), Salamon Montiljo (sekretar), Lunči Alkalaj, Erna Elazar, Regina Ergas, Mento Glazer i dr.

U Ženskom pokretu aktivne su bile: Marija Koš, Hana Ozmo i Vera Papo-Eškenazi. Godine 1938. formiran je u Sarajevu podredakcijski odbor lista *žena danas*, koji je pripremio te godine poseban broj lista o ženi i njenom životu u BiH. U taj odbor bile su uključene: Hana Ozmo, Marija Koš i Zora Rakoši-šer.

Sredinom 30-tih godina napredni pokret među srednjoškolcima u Sarajevu dobio je masovan karakter. Znatno se povećao broj skojevaca. Pokretu je prišao i veći broj jevrejske srednjoškolske omladine. Rukovodilac skojevskog aktiva u Trgovačkoj akademiji pred rat bio je Albert Levi, a u Učiteljskoj školi Hajim Albahari.

¹²⁴ M. Finci, n.d. str. 202.

Sarajevo u revoluciji I, Sarajevo 1976, str. 237, 239.

¹²⁷ Ankica Albahari, *Štrajk i demonstracije radnica tvornice čarapa »Ključ«, Četrdeset godina II*, Beograd 1970,

43 J. Romano

Zbog pripadnosti SKOJ-u isključeni su iz Srednjotehničke škole Herman Altarac i Šabetaj Kamhi, a iz gimnazije Jakov A. Papo. U srednjoškolskim skojevskim aktivima bili su i: Sara-Beba Danon, Lonika Musafija, Gina Papo, Viola Druker, Sara-Lotika Finci i dr. U srednjoškolskom Komitetu SKOJ-a bili su i sledeći jevrejski omladinci: Mavro Engl, Albert Levi i Hajim Albahari.

U Komitetu SKOJ-a Glavne železničke radionice bio je Jakov-Jakica Alkalaj.

U skojevskom aktivu na Bistriku bili su: Salamon Perera (bravar), Izidor-Iso Altarac (električar) i Moric-Moco Salom (električar), a u skojevskom aktivu na Baš-čaršiji Mosko Papo i Josip Montiljo.

Posebnu pažnju posvetila je Partija radu s omladinom, pa je u tom smislu zadužila izvestan broj članova KPJ i SKOJ-a. Među zaduženim bile su: Betika Romano, "linka Romano i Paula Zon.

Značajnu ulogu u širenju naprednog i revolucionarnog pokreta među omladinom odigrali su za vreme semestralnih raspusta studenti, članovi KPJ, koji su studirali na Zagrebačkom sveučilištu i Beogradskom univerzitetu, kao i u Pragu i Beču. U tom pravcu delovali su i sledeći studenti Jevreji: Samuel Lerer, Oskar Danon, Miša Danon, Šuica Salom, Hajnrih Fertig, Pavle Goranin, Ilija Engl, Albert D. Atijas, Betika Romano, Jahiel Finci, Paula Zon, i dr.

Nakon »Obznane« napredni intelektualci našli su nove oblike legalnog rada. Jedan od tih bio je rad kroz novoosnovano društvo *Sociološki klub*, čiji predsednik je bio dr Vita Kajon. Zatim su 1934. godine osnovali pozorište *Colegium artisticum*, čiji su članovi najvećim delom bili partijci ili simpatizeri KPJ. Pozorište je prikazivanjem pozorišnih komada naprednih pisaca, predavanjima, koncertima i drugim raznim kulturnim priredbama okupljalo naprednu omladinu. Od Jevreja aktivno su delovali u *Colegium artisticum*: dr Oskar Danon, ing. Jahiel Finci, Pavle Goranin, ing. Emerik Blum, Ana Rajs, Irena Kajon, Daniel Ozmo, Matusja Bluni i dr.¹²³

Na srednjoškolsku omladinu snažan uticaj su vršili i napredni profesori gimnazije, među kojima dr Marcel Šnajder i dr Kalmi Baruh. Šnajder je, za vreme studija u Beču, bio član *Kluba socijalista Jugoslavije* i primljen je za člana KPJ (ubijen od ustaša 1941).

U revolucionarnom radničkom pokretu bili su i sledeći Jevreji intelektualci: Eli Finci, (publicista i kritičar), Daniel Ozmo (slikar) i dr Isak Samakovlija (književnik). Finci je uređivao napredni časopis *Brazda*, koji je policija posle 2. broja zabranila.

Značajnu ulogu odigrala je u predratnom periodu, i na početku ustanka, organizacija »Narodna pomoć«, u kojoj su aktivno delovali Hana Ozmo, dr Oskar Danon, Blankica Daniti i Slavko Engl.

⁰ Danon, *Kolegium artisticum, Četrdeset godina ili*, Beograd 1960, str. 374.

44 J. Romano

Pred drugi svetski rat u Sarajevu je postojao veiki broj partijskih ćelija u kojima je bio učlanjen i znatan broj Jevreja: u ćeliji radionice vojne odeće i obuće – David Levi (sekretar); u ćeliji metalaca – Mento Eškenazi (sekretar), Cezar Konforte, Rafael Gaon, Hajim Levi, Ješua Pinto, Lezo Perera, Sado Perera; u ćeliji Električne centrale – Moric Moco Salom; u ćeliji tvornice »Ključ« – Marija Koš (sekretar), Hanika Altarac Vuja, Zora Rakoši-šer, Salamon Konforte; u ćeliji tekstilnih radnika – Roza J. Papo (sekretar), Jozef Todor Altarac, Donkica Perera, Zlata Kabiljo, Nada Altarac, Estera Papo-Eškenazi; u ćeliji krojača – Nisim Montiljo, Juda Papo, Šalom Daniti; u ćeliji grafičara – Salamon Romano, Jozef Romano, Mordo Altarac, Hajnrih Fertig, Hajim Samakovlija; u ćeliji zanatlija – Izidor Levi; u ćeliji SBOTIČ-a – Hana Ozmo (sekretar), Slavko Engl, Rudi Musafija, Bjanka Levi, Šalom Albahari, Marko Šrajber, Mordo Papo, Ašer Danon, Viktorija Baruh; u ćeliji bankaraca – Aleksandar Salcberger; u ćeliji pravnika – Pavle Goranin (sekretar), Isak Ozmo; u ćeliji studenata – Paula Zon; u ćeliji đaka – Sadik Danon. Pored njih, na specijalnim zadacima i pojedinačnoj ličnoj vezi su bili: Sara Foht, Mavro Kajon, dr Moni Levi, Mika (Moric) Fliker, Berta Papo, ing. Emerik Blum, Daniel Ozmo, Flora Kajon, Danica Kabiljo.

U Sarajevu je pred rat bilo 279 članova KPJ, od toga 62 Jevreja.¹²⁸

Na odgovornim partijskim dužnostima između dva svetska rata bili su sledeći sarajevski Jevreji:

Benjamin Finci, učesnik u oktobarskoj revoluciji – rukovodilac partijske tehnike MK KPJ Sarajevo, do hapšenja 1928 (ubijen u istražnom zatvoru u sarajevskoj policiji);

Erih Koš – sekretar Mesnog komiteta KPJ (1934);

Jozef Altarac-Todor – član MK KPJ Sarajevo (1934);

Eliezer-Lezo Perera – član MK SKOJ-a (1935) i član PK SKOJ-a za BiH (1940);¹²⁹

Pavle Goranin – sekretar MK KPJ Sarajevo (1938), član Komisije za rad s omladinom pri PK KPJ za BiH (1939), član OK KPJ za širi rejon Sarajeva (1941), jedan od organizatora političkih kurseva u Bugojnu i Crepoljskom (1941);¹³⁰

Nisim Albahari – partijski instruktor pri Vojno-tehničkom zavodu u Sarajevu, član MK KPJ Sarajevo (1940);¹³¹

¹²⁸ N. Albahari, *Od aprilskog rata do ustanka, Sarajevo u revoluciji II*, Sarajevo 1977, str. 61–66.

¹²⁹ N. Albahari, *Hapšenja u Sarajevu 1936, Četrdeset godina 4*, Beograd 1960, str. 334–335.

P. Blagojević, Pavle Goranin-Ilija, *Istočna Bosna u NOB-u II*, Beograd 1971, str. 545.

¹³¹ M. Đurašković, *Prva ćelija KPJ u Vojno-tehničkom zavodu u Sarajevu, Četrdeset godina 3*, Beograd 1960, str. 162.

45 J. Romano

Hana Ozmo – član MK KPJ Sarajevo i član »Ratnog pokrajinskog komiteta« (1940);¹³²

Tinka Romano – član MK SKOJ-a i član OK SKOJ-a za širi rejon Sarajeva (1940);¹³³

Rafael Gaon – član PK SKOJ-a za BiH (1940);

Salamon Romano, Jakica Perera, Sumbul Abinun i Blanka Albahari-Ferušić – na radu u partijskoj tehnici MK KPJ Sarajevo (1940);

Jakica Gaon – na radu u partijskoj tehnici MK SKOJ-a Sarajevo.

Na strani španske republikanske armije u građanskom ratu je učestvovalo sedam sarajevskih Jevreja.

Na osnovu napred iznetog može se zaključiti, da su sarajevski Jevreji uzeli vidnog učešća između dva svetska rata u revolucionarnom radničkom i naprednom pokretu.

Potrebno je pomenuti i učešće Jevreja u revolucionarnom radničkom i naprednom pokretu između dva svetska rata, i u nekim drugim mestima Bosne i Hercegovine.

Banja Luka – Od banjalučkih Jevreja, najaktivnije u revolucionarnom radničkom pokretu bile su sestre Flora (učiteljica), Lela (službenica) i Mica (krojačica) Levi. Učestvovala su u prikupljanju pomoći za špansku republikansku armiju, kao i za »Crvenu pomoć«, umnožavale i rasturale ilegalni materijal, skrivale u svom stanu ilegalce itd. Sve tri su osuđene 1941. godine na smrt od ustaškog prekog suda.¹³⁴

U sindikatu, aktivni su bili David Atijas, brijački pomoćnik, i Erih Štern, dentist, a u ženskom pokretu dr Margita Hercl i dr Getruda Štern. Od jevrejskih studenata najaktivniji je bio Albert Salom, koji je zbog revolucionarnog rada više puta hapšen. U sačuvanom policijskom dosijeu stoji: »Albert Salom vrlo aktivan u rasturanju komunističkih letaka i uzimao učešća u svim levičarskim organizacijama i priredbama«. ¹³⁵ Ubijen od ustaša 1941. godine. Među jevrejskom omladinom, a naročito srednjoškolskom, bilo je vrlo malo članova SKOJ-a. Od 1939. godine, članovi SKOJ-a su bili: u Srednjotehničkoj školi Rena Atijas, a u gimnaziji Avram Levi.

Pred rat, premešten je u Banja Luku Albert Trinki, član KPJ, koji se aktivno uključio u revolucionarni radnički pokret.

¹³² E. Cengiđ, *U okupiranom Sarajevu, Istočna Bosna u NOB-u I*, Beograd 1971, str. 159.

¹³³ S. Kuzenović, *Prve borbe Kalinovačkog partizanskog odreda, Istočna Bosna u NOB-u I*, Beograd 1971, str. 186.

¹³⁴ Dušanka Kovačević, *Osnivanje i aktivnost Ženskog pokreta« u Banjoj Luci, Četrdeset godina 3*, Beograd 1960.

¹³⁵ Dokumentat u Vojnoistorijskom institutu Beograd, 169, 19/1, 1941.

46 J. Romano

Bihać – Za razvoj revolucionarnog radničkog pokreta u Bihaću, počev od 1932. godine od posebnog značaja je bio dolazak Oskara Daviča za profesora gimnazije (1931). On je aktivirao partijsku organizaciju i početkom 1932. formirao MK KPJ Bihaća, u kojem je izabran za sekretara. Maja 1932. došlo je do provale i Daviča je sud za zaštitu države osudio na 5 godina robije. Do hapšenja, Davičo je uspeo uključiti u revolucionarni radnički pokret kao i napredni omladinski pokret, veći broj radnika, srednjoškolaca i studenata. Od jevrejskih omladinaca u SKOJ su primljeni: Cevi Atijas, David Atijas, Oto Levi, Rikard-Kiko Levi, Salamon-Braco Kaveson i Mosko Kaveson, a postojala je i veća grupa simpatizera. Prilikom pomenute provale 1932. bili su uhapšeni Cevi Atijas i David Atijas (ovaj poslednji isključen je iz gimnazije).

Godine 1938. došlo je do obnove partijske organizacije u Bihaću u čemu je značajnu ulogu odigrao Oto Levi, student, koji je aktivno delovao i na Beogradskom univerzitetu. Levi je bio posebno zadužen od Partije, da za vreme semestralnih raspusta radi s bihaćkom omladinom.¹³⁶

Bijeljina – Iz tog mesta bio je uključen mali broj Jevreja u napredni, odnosno revolucionarni radnički pokret od kojih su se posebno isticali Herta Baum, domaćica, Judita Hajon i Eljas J. Kabiljo, studenti. Svi su stradali u NOR.¹³⁷

Sanski Most – Pred drugi svetski rat članovi KPJ su bili Cadik-Cado Kabiljo i Rafael J. Atijas, a SKOJ-a Cevi B. Kabiljo. Cadik Kabiljo je aktivno delovao u tvornici papira »Lipa« u Zagrebu, gde je bio sa službom i u kojoj je osnovao prvu partijsku ćeliju. Cevi Kabiljo osuđen je pre rata kao komunista na osam meseci zatvora i isključen iz gimnazije.¹³⁸

Tuzla – Prvi Jevrejin koji je ovde uključen u revolucionarni radnički pokret bio je Hajim Pinto. On je 1931. bio član odbora »Crvene pomoći«. Zbog revolucionarnog rada osuđen je od suda za zaštitu države na 1 godinu robije.¹³⁹ U revolucionarnom pokretu aktivno su delovali i mr pharm. Rahela Albahari, član KPJ, Frida Laufer, radnica, član MK SKOJ-a Tuzla (1940), a u sindikatu Rafael S. Gaon.¹⁴⁰

Pomenućemo još neke Jevreje, koji su se uključili u revolucionarni pokret do rata u nekim drugim mestima BiH: u Doboju – Monika Levi, predsednik sindikalne organizacije; u Jajcu – Jakica Altarac, sekretar partijske organizacije; u Višegradu – Jakob Papo, član KPJ i Estera I. Papo, član SKOJ-a; u Zenici – David S. Gaon, stolarski radnik, rukovodilac kulturno-umetničke grupe Radničkog doma.

Pomenuto je, da je procenat uključenih Jevreja u napredni, kao i u revolucionarni radnički pokret sa teritorije BiH bio znatno veći nego na ostalim teritorijama Ju-

¹³⁵ S. Odić, *Radnički pokret Bihaća i okoline do ustanka 1941, Podgrmeč u NOB I*, Beograd 1972, str. 38, 57, 65.

¹³⁶ S. Popović, *Majevički partizani I*, Sarajevo 1951, str. 193.

¹³⁷ S. Makić, *Sanski Most i Gornja Sanica 1941, Podgrmeč u NOB I*, Beograd 1972, str. 451.

¹³⁸ T. Mandžić, *Obnavljanje i aktivnost partijske organizacije u Tuzli, Četrdeset godina 2*, Beograd 1960. Mevla Jakupović, *Prvi dani u partizanima, Istočna Bosna u NOB-u*, Beograd 1971, str. 173.

goslavije. Naročito je bio veliki broj uključenih radnika, srednjoškolaca i studenata. O masovnijem uključivanju studenata u revolucionarni pokret govori i sledeći podatak. Godine 1939. objavila je bosansko-hercegovačka studentska omladina »Treće otvoreno pismo«, tj. proglas »protiv rata, za slobodu, demokratiju i ravnopravnost naroda«. Od 497 studenata potpisnika tog proglasa, 39 su bili Jevreji iz raznih mesta BiH.¹⁴¹

VOJVODINA – Na teritoriji Vojvodine, najveći broj Jevreja je živeo u Bačkoj, a zatim u Banatu, dok ih je u Baranji bilo malo. U odnosu na broj Jevreja u svakoj od navedenih pokrajina, najveći procenat uključenih u napredni, odnosno revolucionarni radnički pokret bio je u Bačkoj. U pokret su najvećim delom bili uključeni intelektualci, studenti i srednjoškolska omladina, naročito od sredine 30-tih godina. Za uključivanje studenata u pokret, od posebnog značaja je bilo njihovo odlaženje na studije u Beograd i Zagreb, gde su imali prilike i mogućnosti da se upoznaju sa marksističkom ideologijom.

Kao što je pomenuto, izvestan broj Jevreja iz Vojvodine, učestvovao je 1919. godine u mađarskoj revoluciji, ali su se oni kasnije, više ili manje, pasivizirali, odnosno nisu učestvovali aktivno u radničkom revolucionarnom pokretu.

Kao i u ostalim pokrajinama Jugoslavije, najveći broj jevrejske omladine koji je pristupio naprednom pokretu, regrutovan je iz članstva jevrejskih organizacija *Hašomer haair*. Znatno broj tih omladinaca primljen je pred drugi svetski rat u članstvo SKOJ-a.

Godine 1936. došlo je u Vojvodini do osnivanja napredne organizacije *Omladinski kulturno-privredni pokret* (OMPOK), a među osnivačima i u upravi te organizacije, nalazio se i izvestan broj naprednih Jevreja, najvećim delom studentske omladine. Jedan od organizatora osnivačke skupštine OMPOK-a bio je Viktor Rozencvajg iz Novog Sada. U Glavnom odboru OMPOK-a bili su sledeći Jevreji: Lili Bern, Karlo Gutvajn, Ljudevit Lendvai i Jovan Hajzler; u Oblasnom odboru za Banat – Đorđe Molnar; u Sreskom odboru za Sombor – Andrija Fišer; u Mesnom odboru Novi Sad – Stevan Nemešhajmer; Mesnom odboru Novi Vrbas – Franjo Silberlajtner; Mesnom odboru Titel – Karlo Gutvajn, itd.¹⁴²

U redovima španske republikanske armije borilo se sedam Jevreja iz Vojvodine, dok je Ivan Lebl iz Subotice bio zadužen od Partije za mobilizaciju dobrovoljaca za špansku republikansku armiju.

Sredinom 30-tih godina usledio je proces masovnijeg uključivanja vojvođanskih Jevreja u napredni i revolucionarni radnički pokret, naročito iz Subotice, Sombora, Novog Sada i Sente, dok je broj uključenih iz Kikinde i Petrovgrada bio vrlo mali.

¹⁴¹ *Aprilski rat*, Beograd 1963.

¹⁴² 2. Milisavac, *OMPOK (Omladinski kulturno-privredni pokret) 1936–1938*, Novi Sad 1959, str. 65, 67.

48 J. Romano

Prvi Jevreji iz Subotice, koji su stupili u revolucionarni radnički pokret bili su Andrija Baš, Ana Marija Baš i dr Imre Ber. Andrija i Ana Marija Baš aktivno su delovali u Subotici do kraja 1928. godine, tj. do njihovog odlaska u Belgiju, odakle su kasnije otišli u Španiju i borili se u redovima španske republikanske armije. Andrija Baš je bio jedan od rukovodilaca radničkog pokreta u Subotici, a njegovo delovanje odvijalo se najvećim delom u sindikatima. Neko vreme je uređivao lokalni sindikalni list. Ana Marija Baš rukovodila je ženskim pokretom, kao i dečjim obdaništem »Radnička pomoć«. U tom obdaništu radio je i dr Imre Ber, koji se takođe borio u redovima španske republikanske armije.¹⁴³

U sindikatu je aktivno delovala, 30-tih godina, i Eržebet Gros, koja je bila i član Mesnog komiteta »Crvene pomoći«.¹⁴⁴ Nekoliko godina pred drugi svetski rat, u tu organizaciju su se uključili: Janoš Kovač, Marton Tarkei, Ruža Šehter-Kovač, Konstantin Lakenbah, Paula Malušev, Lola Vol, Josip Liht, Edmund Kornštajn, Tibor Gotesman i Ruža Gros. U organizaciji SBOTIČ, aktivno su delovali: dr Koloman Majer, Franjo Balog, Nikola Švalb, Martin Šrajter, Lola Vol i dr.

U periodu od 1930. do 1941. godine, značajnu ulogu u radničkom pokretu odigrao je dr Adolf Singer. Zbog revolucionarnog rada bio je do rata nekoliko puta hapšen. Od Partije je bio zadužen za rad sa mađarskim intelektualcima i jevrejskom omladinom, kao i prevodenjem ilegalnog partijskog materijala na mađarski jezik. Godine 1930, izabran je za člana Komiteta »Crvene pomoći« za Vojvodinu, a 1931. je učestvovao kao delegat Vojvodine na Međunarodnom kongresu »Crvene pomoći«.¹⁴⁵

U Subotici je izlazio napredni list na mađarskom jeziku pod nazivom *Hid*, u kojem su saradivali Jevreji, pripadnici revolucionarnog radničkog pokreta: dr Adolf Singer, dr Aleksandar Štajnfeld, Tibor Štajnic, Emil Štern, Emil Rotbart, Ivan Lebl, Arpad Lebl, Ladislav Gal, Lola Vol i dr.

Od Jevreja, studenata Pravnog fakulteta u Subotici, u napredni pokret su bili uključeni: Tibor Štajnic, Jelisaveta Švimer, Laslo Kaufman, Mirko Sekelj, i dr.

Od srednjoškolaca uključenih u napredni omladinski pokret naročito se isticao Đorđe Atlas, skojevac, jedan od osnivača naprednih literarnih kružoka u gimnaziji. On je jedan od prevodilaca knjige *Uvod u dijalektički materijalizam* Talhajmera, na mađarski jezik. U prevodenju marksističke literature na mađarski jezik, učestvovao je i omladinac Deže Hirš-Halas.

I u Subotici je došlo sredinom 30-tih godina do jačanja levog krila u jevrejskim udruženjima i organizacijama, a posebno u *Hašomer haairu*. Izvestan broj članova te organizacije, primljen je pred rat u članstvo SKOJ-a. Najveća zasluga za jačanje

^{1,3} Špcnija 1936–1939, V, Beograd 1971, str. 508, 540.

¹⁴⁴ D. Milanović, *Obnavljanje i jačanje komunističke aktivnosti u Vojvodini 1932–1934, Tokovi revolucije V*, Beograd 1970, str. 151.

¹⁴⁵ D. Milanović. n.d. str. 125.

49 J. Romano

levog krila u *Hašomer hacairu* pripada Konstantinu Lakenbahu, koji je bio zadužen od Komunističke partije za rad u toj organizaciji. Zbog jačanja revolucionarnog rada u organizaciji *Hašomer hacair*, policija joj je zabranila rad krajem 1935. godine. Napredni omladinci osnovali su novu organizaciju pod nazivom *Tehelet lavan*, koja je po svojoj organizaciji i ideološkoj sadržini rada, predstavljala nastavak rada organizacije *Hašomer hacair*. Godine 1940. osnovan je unutar organizacije *Tehelet lavan* skojevski aktiv u koji su ušli: Đorđe Hajzler (sekretar), Ivan Blum, Edita Špicer, Pal Safer, Ervin Špicer i Đorđe Singer.¹⁴⁶ Pored njih, pred drugi svetski rat primljeni su u skojevsku organizaciju sledeći jevrejski omladinci: Nikola Gerzon, Stevan Gal, Ladislav Gusman, Mirko Han, Andrija Lang, Tibor Polak, Gelert Perl. Od subotičkih Jevreja, članovi KPJ su bili: Lola Vol, Josip Liht, Franjo Balog, Edmund Kornštajn, Nikola Švalb, dr Adolf Singer, Nikola Majer i Tibor Gotesman.¹⁴⁷

Na odgovornim partijskim dužnostima između dva svetska rata su bili: Tibor Gotesman (član MK SKOJ-a 1937), Stevan Gal (član MK SKOJ-a 1940), Edmund Kornštajn (član MK KPJ 1940), Nikola Švalb (partijski instruktor), Franjo Balog (član Opštinskog komiteta KPJ 1940), Magda Bošan-Simin (član MK SKOJ-a 1941).

Zbog učešća u revolucionarnom radničkom pokretu osuđeni su od suda za zaštitu države Tibor Gotesman na robiju, a Ruža Gros-Bošan na zatvor.

Prvi Jevreji iz Sombora, koji su se uključili u revolucionarni radnički pokret neposredno po završetku prvog svetskog rata bili su: Deže Đendeši, Hugo Singer i student farmacije Ladislav Nađ. Najaktivniji među njima bio je Hugo Singer, gostioničar, koji je aktivno učestvovao u štrajku jugoslovenskih železničara. Zbog toga je uhapšen i posle zverskog mučenja u zatvoru proteran iz Sombora.

Od Jevreja revolucionara u Somboru, treba posebno istaći dr Ištvana Sekelja, koji je, još u vreme studija na Zagrebačkom univerzitetu, pristupio revolucionarnom pokretu i 1928. primljen u članstvo KPJ. Kao kurir, prenosio je ilegalnu poštu i razni ilegalni materijal od PK KPJ Vojvodine do CK KPJ u Beču, i obratno.

Godine 1929. u članstvo KPJ primljen je student medicine Andrija Fišer. Po završetku studija produžio je sa revolucionarnim radom u Somboru. Jedan je od organizatora napredne organizacije OMPOK, pa je izabran za člana Sreskog odbora te organizacije.¹⁴⁸

I u Somboru je usledio, sredinom 30-tih godina, proces brojnijeg uključivanja jevrejske omladine u napredni pokret, prvenstveno srednjoškolaca. Pred početak drugog svetskog rata, u skojevsku organizaciju primljeni su sledeći jevrejski omladinci: Leo Akerhalt, Ladislav Bokor, Olga Braun, Aleksandar Bruk, Stevan Bruk,

¹⁴⁶ D. Jelić, *Prilog izučavanju učešća bačkih Jevreja u NOR-u naroda Jugoslavije*, Zbornik 3 Jevrejskog istorijskog muzeja, Beograd 1975, str. 93.

¹⁴⁷ M. Dubajić, *Organizacija KPJ i SKOJ-a u Subotici 1941, Vojvodina 1941*, Novi Sad 1967, str. 327, 342.

¹⁴⁸ M. Beljanski, *Hronika o radničkom pokretu I KPJ u Somboru i okolici 1918–1945*, Sombor 1968.

Vladimir Hart i Tibor Šenbrun.¹⁴⁹ Njihov rad u organizaciji *Hašomer haccair*, a kasnije u organizaciji *Tehalet lavan* imao je vidnog uticaja na članove navedenih organizacija i na njihovo uključivanje u napredni omladinski pokret. Među najaktivnijima u omladinskom pokretu su bili: Nikola Mezei, Lasio Santo, Laslo Bokor, Andraš Levi, Olga Braun, Eva Cuker i Ivan Šuc.

Za aktiviranje revolucionarnog radničkog pokreta u Somboru, nekoliko godina pred drugi svetski rat, od posebnog značaja je bio rad dr Aleksandra Štajnfelda, dr Ružice Rip i Kornelije Sende-Popović. Štajnfeld je došao u Sombor kao prekaljeni komunista, dok su Ružica Rip i Kornelija Sende-Popović dolazile povremeno radi održavanja predavanja u organizaciji OMPOK.

Prvi Jevreji iz Novog Sada koji su se uključili u revolucionarni radnički pokret neposredno po završetku prvog svetskog rata bili su: Mihajlo Reves, Arpad Verteš i Alfred Rozencvajg. Reves je do prvog svetskog rata bio član Socijaldemokratske stranke i učestvovao je u mađarskoj revoluciji, a između dva svetska rata aktivno je delovao u SBOTIČ-u. Arpad Verteš je bio istaknuti pripadnik revolucionarnog radničkog pokreta. Godine 1927, pokrenuo je i uređivao radnički list na mađarskom jeziku *Munkäs ujsäg* (Radničke novine). Zbog revolucionarnog rada bio je interniran 1939. u koncentracioni logor u Bileće. Alfred Rozencvajg, član KPJ, poznati revolucionarni pesnik, koji je svoje radove objavljivao pod pseudonimom Nenad Mitrov. Od posebnog značaja je bio njegov uticaj na rođaka Viktora Rozencvajga, koji je vrlo mlad postao istaknuti revolucionar.¹⁵⁰

Viktor Rozencvajg organizovao je prve napredne literarne družine u novosadskoj gimnaziji i 1930. godine, pokrenuo đачki list *Novi đачki venac*. Godine 1932. osnovao je u gimnaziji prvu skojevsku organizaciju i bio njen sekretar do odlaska na studije u Zagreb, gde je nastavio sa revolucionarnim radom. Zbog revolucionarnog rada osuđen je 1936. od suda za zaštitu države na 6 meseci zatvora. Po izlasku iz zatvora izabran je za člana Interfakultetskog odbora Zagrebačkog sveučilišta i aktivno se uključio u rad »Stranke radnog naroda«.¹⁵¹

Sredinom 30-tih godina došlo je i u Novom Sadu do uključivanja Jevreja u razna napredna udruženja i radničke organizacije.

U sindikatima aktivno su delovali, pored Arpada Verteša, Rudolf Grin, Franjo Karadoš, Andrija Lederer, Ljubica Mandl, Bernat švab, Franjo Levi, Mačas Jakab i dr.

I u SBOTIČ-u je bio učlanjen veći broj Jevreja, a najaktivniji su bili, (pored Mihajla Revesa), Jozef Vajs, Viktor Štark, Marko Fišl, Kaiman Halas, Ignac Šternberger. Godine 1937, članovi upravnog odbora u SBOTIČ-u bili su Viktor Vincer i Šandor

Z. Golubović, *Okružni komitet za zapadnu Bačku i Baranju 1941–1944, Tokovi revolucije 3*, Beograd 1968 str. 384.

¹⁵⁰ B. Ciplić, *Sećanje na Nenada Mitrova, Jevrejski almanah 1955–1956*, str. 237

¹⁵¹ Ž. Milisavac, *Osnivanje 'Omladinskog kulturno-privrednog pokreta' 1936, Četrdeset godina 4* Beograd 1960, str. 17.

Klajn, a pred sam rat Livija Bern, Franjo Šosberger i Eugen Vaš.¹⁵² U toj organizaciji postojala je i Ženska sekcija u kojoj su bile naročito aktivne Edita Komloš, šačika Berger, Ana Farago, Klara Kadoš i Hana Šemerling.

Godine 1938. došlo je do osnivanja organizacije ženskog pokreta, a među osnivačima bila je i Livija Bern, jedna od najaktivnijih članica.

Jevrejska organizacija *Hašomer hacair* okupila je veći broj jevrejske omladine. Za politički rad u toj organizaciji, Partija je zadužila Ivana Šenka, Deneša Zonenbergera i Gustava Verbera. Zahvaljujući njihovom radu, iz te organizacije je u SKOJ primljen pred sam rat i na početku ustanka veći broj jevrejskih omladinaca. Od jevrejskih omladinaca, članovi SKOJ-a pred rat bili su Oto Blam, Zoltan Timar i Imre Husar, dok su članovi KPJ bili: Rudolf Grin, Franjo Levi, Ljubica Mandl, Franjo Kardoš, Andrija Lederer, Livija Bem i Bernat Švab. Među novosadskim Jevrejima bio je i veći broj simpatizera Partije, npr. Mačaš Jakab, u čijem stanu se nalazila do kraja 1944 (do njegovog hapšenja) ilegalna tehnika PK KPJ za Vojvodinu.

Na odgovornim partijskim dužnostima pred drugi svetski rat bili su: Franjo Kardoš (sekretar Rejonskog komiteta SKOJ-a), Rudolf Grin (sekretar partijske ćelije) i Lola Vol (na radu u partijskoj tehnici PK KPJ za Vojvodinu u Novom Sadu). Kao pripadnici revolucionarnog radničkog pokreta osuđeni su, od suda za zaštitu države, na robiju Viktor Rozencvajg i Imre Husar, a Livija Bem je bila u istražnom zatvoru.

Revolucionarni radnički pokret u Senti tesno je povezan za ime dr Ištvana Gere. Pokretu je pristupio u vreme studija, kada je primljen i za člana KPJ. Od Partije je bio posebno zadužen za rad sa jevrejskom omladinom. Zbog revolucionarne delatnosti osuđen je od suda za zaštitu države u Beogradu na dve godine robije. Po izlasku sa robije, bio je neko vreme sa službom kao lekar u Crnoj Gori, a 1940. se vratio u Sentu, gde je nastavio sa revolucionarnim radom. Te godine izabran je za člana MK KPJ Senta.

Predviđajući opasnost koja pretila Jugoslaviji od nacističke Nemačke, dr Gere nastoji da revoicioniše omladinu. Organizuje marksističke omladinske kružoke. Uspeo je uključiti u SKOJ i u članstvo KPJ izvestan broj jevrejskih omladinaca. U KPJ su primljeni: Mačaš Špiro, Ištvan Miler, Deneš Levi, Karolj Levi i Bela Gomboš, a u SKOJ Aladar Binenfeld.¹⁵³

U Banatu je, u revolucionarnom radničkom pokretu bilo malo Jevreja, ali je među uključenima bilo istaknutih revolucionara.

U Petrovgradu (Zrenjaninu) značajnu ulogu u revolucionarnom radničkom pokretu odigrala je Barbara Seleši, koja je 1928. primljena u SKOJ, a 1930. za člana KPJ.

¹⁵² D. Jelić, n.d. str. 93.

¹⁵³ J. Boboš, *Antifašistički pokret otpora u Senti 1941, Vojvodina 1941, Novi Sad 1963*, str. 124, 127, 230.

52 J. Romano

Kao učenica u petrovgradskoj gimnaziji, rukovodila je skojevskom organizacijom. Njen rad je otkriven, pa je isključena iz gimnazije. Od tada se njen rad odvijao u okviru sindikata, ali je već 1930. godine uhapšena i od suda za zaštitu države u Beogradu osuđena na tri godine robije. Po izlasku sa robije produžila je s ilegalnim radom i 1940. izabrana za člana PK KPJ za Vojvodinu.¹⁵⁴

Pored Barbare Seleši, u revolucionarnom radničkom pokretu aktivno su učestvovali i Barbara Fuks i Janoš Fuks, koji su zajedno sa Barbarom Seleši osuđeni od suda za zaštitu države na po tri godine robije.

U skojevskoj organizaciji u petrovgradskoj gimnaziji isticala se i Ilona Ajbenšić, koja je 1929. uhapšena, ali je oslobođena zbog nedostatka dokaza o njenom učešću u revolucionarnom pokretu.¹⁵⁵

Nekoliko godina pred drugi svetski rat aktivno se uključila u revolucionarni radnički pokret u Petrovgradu Ruža šulman. Ona je, kao izgrađeni marksista, predavala na skojevskim kursovima. Godine 1940. izabrana je za člana MK SKOJ-a i MK KPJ Petrovgrad.¹⁵⁶

U naprednom pokretu delovao je i Franjo Hercog, student medicine, ali se njegov rad uglavnom, odvijao na Zagrebačkom sveučilištu.

Značajnu ulogu u revolucionarnom radničkom pokretu u Kikindi odigrala je Klara Feješ. Njena aktivnost se odvijala istovremeno, i u Kikindi i na Beogradskom univerzitetu. Partija ju je posebno zadužila za rad s omladinom. Godine 1940. izabrana je za člana MK KPJ i člana OK SKOJ-a, okrug Kikinda.¹⁵⁷

MAKEDONIJA – Ni u jednoj pokrajini Jugoslavije nisu postojale među Jevrejima tolike socijalne razlike kao na teritoriji današnje Makedonije. Nigde nije bilo toliko jevrejske sirotinje, toliko Jevreja bez zanimanja, fizičkih radnika, zanatlija i sitnih trgovaca, kao što je bio slučaj u Makedoniji naročito u Bitolju. To je, bez sumnje, jedan od osnovnih razloga, što je veliki broj makedonskih Jevreja na opštinskim izborima 1920. glasao za listu KPJ. Posle objavljivanja »Obznane«, veći broj Jevreja je bio uhapšen zbog glasanja za listu KPJ.¹⁵⁸

Posle »Obznane« usledio je period pasivizacije makedonskih Jevreja u političkom životu, a to je i razlog, što je u redovima revolucionarnog radničkog pokreta, do drugog svetskog rata, bio uključen mali broj Jevreja. Kako objasniti tu pasivizaciju s obzirom, kao što je pomenuto, da je prvih godina posle rata Komunistička partija imala među Jevrejima veći broj pristalica i simpatizera? Osnovni nedostatak, je slab rad Partije sa makedonskim Jevrejima. U prilog tome govori i sledeća

¹⁵⁴ M. Senji, *U Pokrajinskom komitetu Vojvodine, Četrdeset godina 1*, Beograd 1960, str. 214.

¹⁵⁵ Građa za istoriju radničkog pokreta i KPJ u Vojvodini 1919–1929, Sr. Karlovci 1956, dok. br. 553.

¹⁵⁴ V. Trkulj, M. Popov, *SKOJ u Bečkerek (Zrenjaninu) u ustanku, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, 4*, Beograd 1964, str. 480.

¹⁵¹ Ljubica Šijački, S. Šijački, *Kikinda 1941–1945*, Kikinda 1970, str. 7.

¹⁵⁸ A. Matkovski, *Tragedijata na Evreite od Makedonija*. Skopje 1962, str. 24.

53 J. Romano

činjenica. Najveći broj makedonskih Jevreja koji su otišli na rad ili studije van Makedonije, brzo su se uključili u napredni, odnosno u revolucionarni radnički pokret i neki od njih su izrasli u istaknute revolucionare (Avram-Bata Anaf, Rafael Batino, Mordo Nahmijas, Estreja-Mara Ovadija, Avram J. Sadikario, Hajim S. Sadikario, Isak Sion, i dr.). Slab rad Partije ogledao se i u malom broju jevrejskih omladinaca iz organizacije *Hašomer hacair* i *Tehelet lavan*, uključenih u napredni omladinski pokret. Međutim, u drugim pokrajinama Jugoslavije te organizacije su predstavljale važan izvor za regrutovanje jevrejskih omladinaca u SKOJ.

Godine 1932. uputila je Komunistička partija istaknutog sindikalnog radnika Đorđa Blajera u Makedoniju, u cilju organizovanja URSS-ovih sindikata. Blajer je 1939. godine izabran za člana OK KPJ za nerodimski okrug. Zbog revolucionarnog rada bio je do rata više puta hapšen.¹⁵⁹

Istaknutu ulogu u radničkom pokretu u Beogradu odigrao je Rafael Batino, rodom iz Bitolja, koji je od suda za zaštitu države osuđen 1936. godine, na pet godina robije zbog revolucionarnog rada.

Po direktivi Partije, delovao je među oficirima ljubljanskog garnizona, Isak Sion, rodom iz Štipa, u cilju njihovog uključivanja u revolucionarni radnički pokret.¹⁶⁰

SLOVENIJA – Od Jevreja nastanjenih u Sloveniji, u revolucionarni radnički pokret bili su uključeni Eugen Kardoš i Vladimir Kardoš, članovi OK KPJ za okrug Murska Sobota. U sindikatu su aktivno delovali Ignac Boroš i Zoltan Boroš, zbog čega su više puta hapšeni.¹⁶¹

Kao što je pomenuto, u Ljubljani je politički delovao među oficirima ljubljanskog garnizona Isak Sion.

DALMACIJA – Na teritoriji Dalmacije postojale su manje jevrejske zajednice u Splitu, Dubrovniku i Šibeniku.

U Splitu je postojala omladinska jevrejska organizacija *Hašomer hacair* u kojoj su delovali članovi KPJ i SKOJ-a (Jakov Diker, Izidor A. Finci, Cadić D. Danon, Silvio Altaras, i dr.). Zahvaljujući njihovom radu iz te organizacije se uključio veći broj omladinaca u napredni pokret, a neki su primljeni u SKOJ.

U radničkom pokretu delovao je Menahem-Mento Papo, brijački radnik, koji je učestvovao u španskom građanskom ratu.

Po direktivi Partije, radio je u organizaciji SBOTIČ, Vili Švarc-Šimunov, član KPJ, koji je 1941. izabran za člana MK KPJ Splita.

¹⁵⁹ Pismena izjava Đorđa Blajera – u arhivi Jevrejskog istorijskog muzeja Beograd.

¹⁶⁰ M. Apostolski, *Povezivanje s partijskim rukovodstvom i jedna akcija u cilju odbrane zemlje, Četrdeset godina 3*, Beograd 1960, str. 411.

¹⁶¹ *Umirali so v boju za svobodo*, Murska Sobota 1968.

54 J. Romano

Od dubrovačkih Jevreja, u revolucionarni radnički pokret, do rata, bio je uključen samo Viktor Hajon, krojački radnik, koji je 1941. izabran za člana MK KPJ Dubrovnik.¹⁶²

Iz napred iznetog vidi se, da je na svim teritorijama Jugoslavije, između dva svetska rata bio uključen, veći ili manji broj Jevreja u napredni i revolucionarni radnički pokret. Broj uključenih u pokret zavisio je prvenstveno od socijalne strukture Jevreja i stepena uticaja Komunističke partije na njihovu ideološku preorijentaciju.

KAPITULACIJA JUGOSLAVIJE I STRADANJE JUGOSLOVENSKIH JEVREJA

Jugoslavija i Grčka su bile poslednje države u Evropi koje je Treći Rajh okupirao pre napada na SSSR. Jugoslavija je predstavljala značajnu stratešku teritoriju pri ostvarenju agresivnih planova Trećeg Rajha, za pohod ka Istoku. Borbu za tu stratešku teritoriju otpočeo je Treći Rajh sredinom 30-tih godina, primenom ekonomskih i političkih pritisaka, najpre na vladu Milana Stojadinovića, a zatim na vladu Cvetković-Maček. Treći Rajh je uspeo postepeno da izdvoji Jugoslaviju iz saveza sa zapadnim demokratskim državama i Male antante, i tako izolovanu, prisili na potpisivanje ugovora o ulasku u pakt »sila osovine«, odnosno Trojni pakt. Potpisivanje je izvršila 25. marta 1941. u Beču, reakcionarna vlada Cvetković-Maček, protivno volji jugoslovenskih naroda. Odgovor slobodoljubivih jugoslovenskih naroda bio je puč, 27. marta 1941. po direktivama KPJ i usledilo je svrgavanje vlade Cvetković-Maček. Puč je predstavljao najteži udar koji je Hitler doživeo od dolaska na vlast u Nemačkoj. Stoga je doneo odluku, odmah po izbijanju puča, o napadu na Jugoslaviju, iako novoformirana vlada na čelu sa generalom Simovićem nije bila otkazala ugovor.

Izrađen je plan napada Trećeg Rajha na Jugoslaviju pod šifrom »Poduhvat 25«, za koji su bile predviđene vrlo velike oružane snage Trećeg Rajha i Italije, kao i snage Mađarske i Bugarske. Za odbranu od tako velike sile, Jugoslavija nije bila spremna ni vojnički, ni politički. Uzrok treba tražiti u slabostima versajskog sistema, postepenom slabljenju svih faktora međunarodne bezbednosti u Društvu naroda, politici popuštanja zapadnih sila agresivnim zahtevima Hitlera, kao i u mnogobrojnim društvenim protivurečnostima sa kojima je bila Jugoslavija bremenita od početka njenog postojanja. U takvim uslovima, iako su jugoslovenski narodi bili za borbu protiv okupatora, kapitulacija Jugoslavije je bila neminovna. Brzoj kapitulaciji Jugoslavije pridoneli su i brojni profašistički elementi, koji su se uvukli u vrhove upravnog i vojnog aparata, razne fašističke organizacije u zemiji (ustaška, ljotićevska, Hodžerina), kao i organizacije domaćih Nemaca-folksdojčera.

¹⁶² D. Gizdić, *Dalmacija 1942*, Zagreb 1959, str. 455.